I.

З полудня одної хорошої, весняної неділі здивувалися дуже два поліціяни, що сиділи в "стражниці" дрогобицької комуни. До стражниці приведено якогось панка, молодого ще, середнього росту, в запорошенім, але досить порядним уборі.

— А сей відки? — спитав капрал і зміряв молодого чоловіка від ніг до голови осовілими від напитку очима.

— Староство прислало, має йти "на цюпас", — відповів поліціян, що припровадив панка.

— М-м-м, — замичав капрал і встромив очі в стоячий перед ним таріль, з останками м'яса та салати, а відтак підвів їх трохи, щоб полюбуватися повною "гальбою" пива, ждучою своєї черги.

Поліціян тим часом видобув з-за пазухи письмо і подав капралові. Се був засуд староства. Капрал узяв письмо до рук, розвернув, поглянув сюди й туди і почав слебезувати назву приведеного цюпасника, але, не можучи, мабуть, швидко впоратись з тою роботою, запитав його самого:

— А як ся пан називає?

— Андрій Темера.

— А відки?

— З Тернополя.

— З Тернополя? Гм! А чого ж то пана сюди занесло аж з Тернополя? Га?

Темера немов і не чув того питання, — стояв та й роззирався по стражниці. Свій капелюх і пальто він положив на кріслі.

— За чим пан ту приїхав? — спитав другий раз капрал погрізно.

Темера спокійним і твердим голосом відповів:

— Менша о то.

Капрал витріщив на нього очі, — далі поміркувався.

— Але не менша, прошу відповідати на моє питання!

— Не до вас належить мене о то випитувати.

Капрал почервонів зо злості, але прикусив зуби.

— Ов, мудрі ви, паночку, най ся преч каже! А що ви за ремеслом балуєте?

— То вже моя річ, — відказав Темера і почав ходити по стражниці та позирати крізь вікна на гімназіальний огород, залитий зеленню всякої деревини. По кручених стежках огорода ходили в празничнім строю люди всяких станів, а всі веселі, свобідні… Відтам чути було й дитячий дзвінкий сміх, і жіночі срібні голоси, і якесь любе шептання з-посеред потопи листя, з-посеред шуму та шелесту живої, буйної ростинності. Хмарка жалю і смутку пробігла по вродливім молодім лиці Андрія, якась тривожна думка защеміла в його серці, його уста дрогнули судорожно, а очі так і впилися в те зелене озеро, розкішно дишуче в яркім сонячнім промінні.

— Ов, паночку, дуже ви, бачу, премудрі, а такі молоді, — говорив капрал, гнучи в собі злість, і спорожнив пів-гальби пива. — То недобре,

як хто завчасу так змудріє, недовго такому й жити на світі. Ну, але, може, тепер ваша ласка загостити до нашої "салі". Ми ту для таких мудрих панів маємо осібну салю, пишну салю, ха, ха, ха!

Темера швидко обернувся. На його лиці видний був неспокій.

— А пан інспектор швидко прийде? — запитав.

— О, швидко, — відповів насмішливо капрал.

— То, може би, я до того часу міг ту перечекати? — сказав Темера, незважаючи на тон, яким капрал сказав те "швидко".

— Е, то все одно, чи ту, чи там, — відповів капрал, — тільки що там безпечніше, та й там ваше, паночку, належне місце. Ану, будьте ласкаві, потрудитися.

— Але я би просив мене ту лишити, сли можна, — просився Темера.

— Не можна, паночку, не можна, — солодив капрал, рад, що може відплатитися непокірному.

— Пане капрал, — вмішався поліціян, що досі сидів мовчки коло стола, — та там тісно, вісім душ!.. Може би, того пана туй лишити, заки пан вахмістр прийде.

— Га, що? — гаркнув капрал. — Вісім душ! А мене то що обходить! Попри вісім і дев'ята влізеся. А врешті, як хочеш, то най лишиться й ту, але на твою відповідь!

— На мою? А я що таке? Як же я можу брати арештанта на свою відповідь.

— Ну, коли не можеш, то не тикай же свого рила там, де тя не просять, — відрізав капрал, узяв з клинка ключ і пішов наперед. Темера взяв свій капелюх і пальто і пішов за ним.

Сіни були невеликі і вели з одного боку на довгий, теребовельськими плитами мощений ганок, а з другого на коритар. Зверха лилося ясне сонячне світло і досягало аж до коритарного порога. В коритарі не було нікого. Стіни чисті, помальовані, підлога камінна, стеля легка, не склеплена, чисто вибілена — все те надавало тому тісному і не дуже довгому, видному коритареві досить свобідний привітний вигляд. Ідучи попри ті стіни, розмальовані в зелені квіти та орнаменти, нікому, певно, й на думку не прийшло, щоб за ними могло критися щось погане, щось якраз противне сьому виглядові, щось зовсім суперечне з усякими поняттями людськими про людське житло. Тож і наш Темера ступав за капралом спокійний, задуманий трохи, але не о своїй теперішній долі, а о якихось далеких, кращих пробутих хвилях.

Один ступінь від порога капрал зупинився і задзеленькотів невеличкою залізною колодкою, що телімбалася при малих букових, вимитих і зовсім майже неокованих дверях. Він довгий час термосив нею, заким уткнув ключ у дірку. Зацигикав ключ якимось смішним, веселим скреготом, брязнула колодка, відхилилися двері, відступився капрал, а беручи за плече Темеру і попихаючи його наперед себе, сказав з п'яною насмішкою:

— Ну, прошу, прошу!

II.

Темера зразу став у дверях немов остовпілий. Густий сумерек смолою вдарив його в очі і на хвилю осліпив їх доразу. Йому мигнула по голові думка, що оце перед ним нараз відчинився вхід до якогось таємного льоху підземного, про які він читав у давніх повістях. Внутрі тої темної печери він наразі не міг доглянути нікого і нічого. Щось немов

міцна, невидима рука вхопила його за груди і сперла на порозі, не пускаючи досередини. Але видима рука капрала була, видкося, міцніша і пхнула його досередини, а відтак зачинила за ним двері темної западні.

Він стояв коло дверей і обзирався довкола, слухав, чи не почує голосу людського, але не чув нічого. Аж по якімось часі око його натільки привикло до сумерку і натужилось, що міг докладніше розглянути своє нове мешкання. Се була цюпка не більша шести кроків вдовж, а чотирьох вшир, з одним маленьким закратованим вікном. Теє вікно було прорубане високо вгорі, трохи не під самою стелею, і виходило на ганок, та так, що через нього видно було тільки сірі від старості гонти та лати піддашка, звисаючого над ганком. Сонце не заглядало сюди ніколи. Стіни тої цюпки були брудні та нечисті понад усякий опис, а долом покриті трохи не краплистою вогкістю. Асфальтова підлога була вся мокра від поналиваної води, понаношеного не знати від якого ще часу болота та від харкотиння. Двері зсередини не були такі жовті та невинні, як знадвору, — противно, вони були чорні від вогкості і перековані навхрест двома залізними грубими штабами, а навіть мала квадратова дірка, вирізана в них для продуху, була заткана дерев'яною дошкою і забита скоблем.

Насеред казні стояло вузьке залізне ліжко з сінником, вогким і брудним, як усе, напханим давно невідмінюваною, перегнилою соломою. В куті під стіною стояло друге таке саме ліжко. Ні простирала, ні верети ніякої, ні звичайної арештантської подушки солом'яної не було. Воздух у тій казні був густий та затхлий, бо ані вікно, ані двері не могли впускати тільки свіжого повітря, кілько було треба. А в куті близ дверей стояла звичайна арештантська посуда "Катерина", приткана про славу якоюсь щербатою, непристаючою накривкою, і від неї розходився вбиваючий сморід, наповняв казню і пронімав собою все, окружав усі предмети в тій пекольній катівні, немов обдавав їх якоюсь атмосферою огидства та прокляття. А близ тої посуди стояла друга — великий, угорі широкий, нічим не прикритий скопець з водою — до пиття!

Довго роззирався Темера, сильно натужував свої непривичні очі, поки розглядів усі ті предмети, глузуючі з нього своїм нехарством, своєю нелюдською поганню. Його серце здавилось, мов у льодових кліщах, поганий, вонючий воздух захопив йому віддих, і він закашлявся, аж сльози стали в очах.

В казні ще ніхто не відзивався, хоть і чути було важке сапання кількох немов надавлених грудей. Темера почав роздивляти своїх товаришів недолі.

На сіннику під стіною лежав, простягшися і пакаючи череп'янку, дід около п'ятидесяти літ, з чорною кругло обстриженою бородою, з повним набресклим лицем, зі щудлом при правій нозі. Се був, впрочім, плечистий, кремізний чоловік. Його драптива сорочка була брудна, немов кілька місяців непрана. Він лежав, оперши голову на локоть руки, а ноги накрив полотняним, брудним каптаном. Його невеличкі сиві очі спокійно, трохи навіть смішковато дивилися на нового арештанта-панича.

При ногах діда, скулившися вдвоє, мов песик, лежав невеликий чорноволосий хлопчик в чорних міських штанях, в брудній сорочці зо склепового тонкого полотна, немилосердно пофалатаній на всі боки, так що всюди з-під шмат виднілося буро-бронзове тіло. Лиця його не міг Андрій доглянути, бо він спав твердо і не прокинувся навіть від стуку дверей.

На другім ліжку лежав чоловік середніх літ, крепкий, приземистий, з оголеною бородою і обстриженим вусом. Шмаття на нім було добре і не надто ще брудне, — видко було, що недавно він дістався до сього місця "смрада і печалі". А тільки його понуре лице осунулось і стало темне, мов земля, очі запали глибоко, а мохнаті крепкі руки раз у раз мимоволі стискали залізні кавалети ліжка, немов глядали своєї звичайної щоденної роботи. Він лежав горілиць і дивився прямо в стелю з якимось гнівно-рівнодушним виразом і ані разу не глянув на нового гостя, аж доки той відтак не заговорив до нього.

Побіч нього, а радше йому при ногах, лежав на суконнім петеку замісто подушки молодий сільський хлопчина. Його невелике чорняве лице сяло здоров'ям і тою чудовою, ніжною красою рисів, яка не раз лучається у нашого сільського люду, живучого в безпосереднім дотиці з природою, матір'ю всякої краси. Довге м'яке волосся густою хвилею спадало йому на плечі; спереду було підстрижене в кружок. Великі блискучі чорні очі світилися дитинячою лагідністю і цікавістю, обзираючи нового товариша. Тільки руки і ноги, мускулисті, рапаві та сильно розвиті, свідчили, що тот хороший хлопчина не в добрі плекався, але ріс серед важкої праці, боровся довго і тяжко за своє життя. Андрій, дуже вразливий на всяку красоту, довго не міг відорвати очей від сього хорошого лиця, тим ще кращого від многих хороших лиць, що світилося природним розумом, цікавістю та незіпсованим щирим чуттям.

Прочі жителі сеї "салі" мусили міститися на підлозі. Андрієве око швидко оббігло тих нещасних, порозкиданих на мокрій, болотнистій та слизькій від незасихаючого харкотиння асфальтовій плиті. Там, під стіною, коло самих дверей лежав старий жид з безмірно сухим та нужденним лицем, сухими, мов граблі, руками і з космами сивого волосся на бороді. Його голова, коротко обстрижена, спочивала, важко звішена, на мокрій плиті, а на довгій тонкій шиї понадувалися жили, мов понатягане мотуззя. Він спав твердо з роззявленим беззубим ротом, харкотів, мов підрізаний, а з рота спливала по бороді слина. Побіч нього сидів якийсь п'яний обідраний мужик, у безполій гуні, в чоботах, пов'язаних мотузками, в облупленій баранковій кучмі, в полотняних штанах без одної штанки; замість ременя був оперезаний личаним мотузом. Сидячи на підлозі, він тихо хлипав, немов перед хвилею іно що перестав плакати.

З другого боку ліжка, коло стіни напротив дверей, лежав якийсь молодий ще чоловік, літ не більш 28 до 30, білявий з лиця, з білявим заростом, синіми очима і коротким русим волоссям на голові. Його борода, видко, давно не бачила гребеня ані ножиць і стриміла покудовчена, мов розруйноване дроздове гніздо. На тім чоловіці було намотано і навішано тілько всіляких шмат, що, лежачи на підлозі, він

здавався копицею онуч, дишучою глибоким, важким віддихом в тій перелюдненій і давно непровітрюваній цюпі.

Андрій Темера тривожно, з болючим серцем довго водив очима по тих тілах, по тих лицях людських і сам не знав, що казати, що думати. Кільки горя, пекучого, несподіваного і таємного, ворушилося перед його очима в тій темній, поганій кліті!.. Адже се все перед ним — люди, його брати, так само, як він, уміючі чути і красу й погань життя! А ті, що їх заперли сюди, що їх держать у тій огидній ямі, — адже й се також люди, батьки дітям, працюючі на хліб, уміючі, так само, як і він, чути красу, й погань життя! Як же це так, що тут нараз видніється така страшенна пропасть між людьми а людьми? Що се таке?.. Андрій, немов від важкого удару, похилив голову і опустив рамена. Йому стало в тій хвилі так тяжко, так безмірно холодно і тісно на серці, немов оце хто його з вольного, ясного світу вкинув у глибоку керницю, і він упав на її дно розбитий, заморочений. "Так, я справді на дні, — думалось йому, — на дні суспільності, а отсе довкола мене що ж, як не подення суспільності, що ж, як не ті викляті парії, націховані страшним, ганьблячим клеймом — бідності?.."

III.

— А відки ви, пане?— перший спитав Андрія дід.

— З Тернополя.

— Ба, та що з вами сталося, що вас ту загнали?

— А що сталося! Я скінчив у Львові школи, ну, і їхав сюди на село до одного товариша вчитися з ним. Але, звичайне, чоловік не чуєся ні в чім злім, то й лиха не надієся. Не брав я з собою ніяких паперів, ані паса, нічого, — ну а ту нараз приїздимо, здибають нас шандарі серед дороги, зачинають мене питати, відка й що, — повиділи, що в мене нема паперів, та й завернули мене сюда, до староства. Староство випитало,

що й як, та й сказало мене завести сюда, — кажуть, що мя хоче шупасом відставити аж там, де я родився. Та й таке моє!

— Н-ну, то також! — сказав дід. — От, бачите, паночку, моє також подібне. Я, коли знаєте, з Волощі, — ту село таке є, недалічко відси. Служив у воську… відстрілили ногу в Ниталії, ну, а як був до воська нездалий, то й відпустили мене. Прийшов я на щудлі додому, нема нічого… хоть жебрай або хоть з голоду гинь, все одно. А ту, видите, чоловік ще чуєся в силі, встид жебрати, а робити коло хліба годі без ноги. Пішов я до Борислава. Там робота не така, стояча, при корбі. Робив я там щось з десять літ… от, заробляв, щоби животіти… Але, по правді кажучи, бувало й недоїсться, а все відложилося якусь там часточку за про слабість та старість… Ну, і грошик до грошика, призбиралося дещо і одежини троха придбалося… Звичайне, чоловік живий, живе й гадає… Аж нараз дав пан-біг недугу… звалило мене так за одним разом, якби взяв та косою підтяв. Вилежав я шість місяців у жида в якійсь комірчині… щастя, що ще не з-за зими. Виходжу якраз зі снігом. Що ж тут робити?.. Гроші за той час розслизлися, одежу треба було позаставляти… чоловік по слабості лежав би ще, а ту жид виганяє, бо вже нема чим платити… На роботу ставати — сили нема… Доленько моя нещасна! Що ту мені діяти? А далі виджу, що куди круть, туди круть, а іншої ради нема, взяв я, — встид не встид — пошив торби та й пішов по хатах за жебраним хлібом. Ну, богу дякувати, якось я тоту зиму тяжку перебув, а отсе з весною хотів назад ставати на роботу, коли се здибають мене шандарі, он ту за Майданом. — А ти відки, "дзяду"? — А, — кажу, — з Волощі. — Що, то ти не знаєш, що тепер заказано чужим дідам ходити по селах? Кожде село має само свого діда вдержувати, а волочитися не вольно. — Та я, — кажу, — не дід; я тілько ось кілька раз пішов випросити кусник хліба, бо-м слабував, заробити не міг… — Але де там, не дали мені й договорити… ще один, дай му боже царство небесне, в потилицю гопнув так, що аж єм лисого вола побачив, та й потягли до староства. А ту пан заступник старости — самого старости не було, вмер — навіть не переслухав мене, а зараз віддав до "малого суду" за волоцюзтво. Засудили мене на дві неділі арешту і на цюпас до мого села. Відсидів же я ті дві неділі, а відтак мене перевели сюда, та й

ту я вже, богу небесному дякувати, от у п'ятницю буде півтора місяця, як кисну. І нібито рахуєся, що не на карі, а ту най бог заступить, щоби й кара така була!.. Пекла не треба, не то що! Та й не знати, доки ще тото буде, бо ту якось не квапляться, і гадки не мають!

— Ну, і як же ви ту сидите раз у раз? — питав Андрій. — На прохід ту не пускають?

— Е, де ту який прохід! — відповів дід, усміхаючись. — Але пускати пускають… щодень зрана йдемо місто замітати.

— Всі?

— Ні, от я та й Митро, сесь от малий бойчук, та й Стебельський, он той у шматах, а більше ніхто.

— Ну, а решта — не виходять ніколи на свіжий воздух?

— Та не виходять, хіба що часом отсей газда йде на місто за хлібом. Ну, а отсего старого жида та й тоту плачущу Магдалину в півтори штанці та й в півгуни, то нині лише що привели, то ще не знаю, що з ними буде. Та от жид, то він уже сидів тамій у Бориславі щось зо два місяці до цюпасу, — то каже, що вже єго папери прийшли, та й десь завтра — позавтру піде. Ми оба добре ся знаємо, — тяг, неборачисько, зо мною корбу в Бориславі довгі роки. А тепер, адіть, усіх з Борислава женуть цюпасом, хто не має книжки. Та й його злапали.

Андрій поглядів на нужденне сухе лице жида, що здавалося немов зроблене з патичків і обтягнене бурим поморщеним саф'яном. Тяжке хрипіння в груді віщувало, що сьому чоловікові недовго вже жити на світі, а вся його постать аж надто голосно говорила, що й минуле його життя було не життя, а вічне нидіння та бідування.

— Щира то душа, — говорив дальше дід, — золоте серце. Щоби сам не знати в якій біді, то ніколи не буде перед другими розводити своїх жалів, а вже другого пожалує й поможе чим може, так як рідний брат. То таких жидів ви небагато найдете, бігме, що небагато. От, звичайне, зріс межи нашими людьми, бідував, працював сам відмалу так, як наш чоловік, то тепер, якби не та борода, не пейси та не тота бекеша, то по єго натурі ніхто би не сказав, що то жид!

— Ну, а як же ж ви ту жиєте? — питав Андрій, розглядаючи ближе казню, до котрої його очі почали звільна привикати. Він побачив залізну піч, вмуровану до половини в стіну в головах того ліжка, на котрім дід лежав, а на печі побачив великий житній хліб, який продають передміщанки щодень на дрогобицькім ринку.

— Та як жиємо, — відповів дід, — хлібом жиємо та й по всему.

— Самим хлібом?

— Самим хлібом.

— А теплого нічого?

— Е, паночку, вже, богу дякувати, півтора місяця, як в моїм роті не було нічого теплого! Та й відки ту взяти?, Чоловік дістане на день тих 14 кр[ейцарів], то що ж за них купиш. За 10 кр[ейцарів] хліба на день мало, а ту би ще солі купити, цибулі десь-колись, та й по грошех. От, адіть, беру що другий день по такому хлібові, — коштує 20 кр[ейцарів], — часом мені з него лишиться кусник на третій день, то вже тогди й купую сиру до цибулі. Якби гроші, то би мож купити на місті теплих фляків, коли ж бо що, мищина така, як долоня, та й 5 кр[ейцарів], що я тим наїмся?.. Волю вже цибулі купити, то маю того ціле наруччя, є що до хліба на цілий день. А от тоті другі, нівроку, то й того не мають; як возьме оден з другим той хлібець за 10 кр[ейцарів] рано перед себе, то не лишить і кришки, з'їсть усе, а відтак чекає аж до другого рана. Лиш

от той бойчук робить так, як я, що бере великий хліб на два дні, то ще якось виходить. Але він би міг ліпше стояти, бо не може їсти того сухого хліба; тільки що тоті ту, — дід показав ногою просто себе на сплячого скуленого хлопця, — тоті забирають у него. Свій з'їдять рано, а з полудня до него, так, як до своєї комори: — Митре, давай хліба! — А він, дурень, дає.

— Та щьо ж я буду хліб держяти, а вони будуть голодувати, — відозвався дзвінким голосом Митро, і чудовий лагідний усміх розлився по його хорошім лиці, заіскрився в його великих очах, додаючи їм ще більше краси і принадності.

— Ну, ну, ти, дурнику, повидів би ти, що би вони тобі сказали, якби вони мали, а ти не мав та голодував. Випросив би ти у них, але хіба каменя голову провалити!

— Та щьо, — сказав Митро попросту, — то я би й не просив у них.

— А ти за що ту? — спитав Андрій Митра, обертаючись до нього. — За що тебе сюди затащили? Кому ти голову провалив?

Митро засміявся.

— Та нікому, — сказав він, по-бойківськи протягаючи голос а. — Мене взяли з Борислава, що книжки не маю.

— А ти відки?

— Та з Дзвіняччя. Мама вмерли ще на "коляру", а тато відтак зачяли пити, продали грунт, далі й хату задовжили, а тої осени взяли та й умерли. А я пак щьо мав робити? Ішли наші парубки до Борислава, та й я з ними. Ну, та щьо я зароблю? Ні згодитися не вмію, ні потягнути не здужяю, от хіба до млинка, та щьо з кибля вибирати, — ну, то за то

платили по штири, а найбільше по п'ять шусток. Перезимував я там якось, а на весну хотів іти де в службу, аж ту мене взяли.

— І довго сидиш?

— Та вже от місяць, — сказав Митро спокійно своїм рівним дзвінким, мало що не дитинячим голосом. — Ми ту всі з Борислава, — говорив далі Митро, — лиш от Стебельський ні.

— Ну, той собі, правду сказавши, сам біду найшов, — сказав, сумно всміхаючись, дід. — Учений чоловік, "гімназію" кінчив, усі класи, а тілько, видите, ту (дід помотав долонею коло чола) щось єму хибує. Писав у Самборі при старостві, відтак, каже, у якогось адвоката, а далі зовсім опустився.

— Діду, діду, — перебив його в'ялий, мов півсонний, голос Стебельського, — та говоріть-бо по правді! Що то значить "зовсім опустився"? Як-то я так зовсім опустився?

Дід усміхнувся.

— Та видите, — сказав він до Андрія, — почало єго щось гризти та лоточити всередині. "Що се, — каже, — я роблю? Пишу оту, а до чого те писання здале? Тілько люди від него плачуть та проклинають. А я за те ще від них гроші беру!" Ну, і так єму ті людські сльози збридили писання, що взяв та й покинув. Своє панське шмаття попродав і почав усе сам собі робити. Гляньте лишень на єго мундур! Се він сам собі таке викравцював!

— Чоловік, котрий у всьому сам собі не може вистарчити, — проговорив знов Стебельський, вперши блудний взір у темний кут казні, — мусить затягати довг у других. А хто затягає довг, той довжник… мусить віддавати. А як не має що віддавати і не знає як віддавати? А ту вірителі — хлопи, баби… плачуть і кленуть! Спати не можна вночі…

страшно… все чуєш плач і прокляття! А найгірше ті діти — такі нужденні, голі, попухлі… і не кленуть, тільки плачуть і вмирають. Як мухи гинуть… Я через два роки заснути на волос не міг, усе той плач уночі чув. І мусив покинути все. А як почав сам собі вистарчати у всім, то легше стало.

— Як же ж ви самі собі вистарчали? — запитав його Темера.

— Як? — І Стебельський звернув свої мляві очі на нього. — Попросту. Роблю лиш те, що на пожиток іде: коплю, воду ношу, худобу пасу. Їм тільки те, що зароблю. Одягаюся в те, що сам собі зладжу. Сплю на землі. А перша річ — м'яса не їсти і пера до рук не брати. Бо м'ясо доводить чоловіка до дикості, а перо в людських руках стається страшніше, ніж львові пазури, тигрові зуби і гадюча отрута.

— Ну, видите, — сказав дід, коли Стебельський скінчив свою промову, — все у него такі річі по голові шибають. Ну, а так він хлоп здоровий. І робучий, нема що казати, а щирий такий! Уже як що робить, то всю силу, всю душу в те кладе. Отже, кажу вам, покинув панство і наймився у якогось господаря на службу. Та що, і там не міг довго витримати.

— Ба, та як його витримати, — сказав рівнодушно Стебельський, — коли господар — багач, слуг понаймав, сам нічого не робить, а слугу, скоро що-небудь, та й трах у лице.

— Отаке єго всюди було! — сміючися, сказав дід. — Зовсім так, як то приповідають, що дурня і в церкві б'ють. А шкода єго! Вчений чоловік, з попівського роду. І книжки має ще свої, читати не зарікся. Навіть сюди з собою привіз, та поліцияни відібрали.

— То відки ж він сюди приїхав?

— Та, чуєте, з Самбора. Там, у Самборі, він жив довгі літа, ніхто єму нічого не казав, аж нараз сеї весни зачув якось, що поклич ся стала, кличуть резервістів до зицирки. А він, бачите, родився в тутешнім циркулі та й узявся приїхав сюди, ніби до воська ставитися. А в него вже абшит є, ще відколи пальці відморозив.

— А він же як пальці відморозив?

— Кажу вам, що у него в голові… теє… "Ну, — розказував мені, — іду я раз зимою, а мороз був тріскучий; іду до Самбора десь з якогось села, а на дорозі якесь зелізо лежить, штаби кусень, чи що. — Е, — каже, — гадаю собі, чиясь згуба, треба віддати до поліції, най оголосять!" Та й узяв, дурень, тото зелізо в голу руку і ніс більше, як милю…

— Півтори милі, — поправив рівнодушно сам Стебельський, котрий, лежачи на землі, слухав сеї бесіди. Андрій озирнувся на нього, а дід балакав дальше, немов то й нічого його не обходило, що Стебельський слухав його бесіду. — Приносить до поліції, а там усі в сміх. Ба, далі хочуть брати від него те зелізо, а ту, гов, зелізо прикипіло до руки. Зараз єго до шпиталю, але що, не було ради, мусив дохтор повідрізувати пальці.

Стебельський, мов на ствердження сеї бесіди, підняв догори праву руку, на котрій усі пальці були поврізувані по перший кичеренок.

— А шкода єго, вчений чоловік, та й нікому нічого злого не вдіє, спокійний. Також єго мають везти на місце вродження, вже ось місяць сидить. Та й ще держать єго ту в такій муці, і не досить на тім, щодня дають єму 14 кр[ейдарів] з єго власних грошей. Бо як єго поліціяни спіймали, таки на двірци, скоро йно приїхав, то відобрали тутка у него той абшит та й 39 ринських і з тих грошей єго й годують.

— І свідоцтво шкільне з осьмої класи, — доповнив Стебельський, — три книжці, 39 ринських і свідоцтво шкільне з осьмої класи, —

пробубонів ще раз, немов учився напам'ять сього речення. А відтак підвівся на підлозі, сів і, обертаючи своє біляве лице без барви і без виразу до Андрія, спитав:

— Et dominus, intelligit latine?

— Intelligo.

— Et germanice?

— Intelligo.

— Und Sie… Sie kennen die allgemeine Geschichte von Gindely, — die hat man mir abgenommen, — drei Bände: Geschichte des Alterthums, Geschichte des Mittelalters und die., die Geschichte der neuen Zeit.

— Вчений чоловік… розумна голова… — лепотів сам про себе дід, — та й шкода єго, що так пішов! То вже така їх фамелія… І мати-небіжка так пішла…

— Et quas scholas, dominus absolvit? — питав дальше Стебельський.

— Я був у Львові на філософічнім виділі.

— Ergo, philosophiam majorem!

— Ні, — сказав Андрій, — філософія одна, нема меншої ані більшої, хіба є менше фальшива і більше фальшива, — впрочім, і то ще господь святий знає!

Стебельський слухав тих слів з випуленими очима, немов не розумів з них і одної йоти, відтак схилив голову і ляг назад на мокру, слизьку від харкотиння підлогу.

IV.

— А отсей жидик, — сказав дід по хвилевій мовчанці, вказуючи ногою на сплячого на його ліжку чорноголового хлопака, — то таки тутешній. Се, бачу, з тих "кішінькових майстрів". Не знаю, нащо єго ту держать та й на яке. А сидить уже також зо дві неділі. Чи як, Митре?

— А, от завтра якурат дві неділі, — присвідчив Митро.

— Не знати, що з ним буде, бо ще єго ані разу не кликали "на протокул".

— Ані разу не кликали — за дві неділі?! — скрикнув Андрій.

— Таки що не кликали. Сидить та й сидить, і пес за ним не гавкне, а пану інспекторові не квапно ся діє... Ну, а он той другий — то наш газда, той уже ту зимує.

— Котрий, другий? — запитав Андрій, не видячи нікого більше.

— А тут у нас є ще оден "бургер". А встань-но ти, — легаре! Рушся з місця, гнилице!

За тим дідовим покликом заворушилося щось у зовсім темнім куті поконець ліжка, і звідтам, мов з могили, звільна піднялася страшна, немов не з сього світу, проява. Се був парубок літ коло 24, середнього росту, широколиций, з плоским, узад відогнутим чолом, з невеликим чорним заростом на вусах і бороді і з довгим покудовченим волоссям, котре надавало ще страшніший вираз його і так страшному та дикому лицю. Очі його, великі і нерухливі, світилися мертвим скляним блиском, блиском вогкого, гнилого порохна, яріючого серед потемків. Краска лиця так, як і у всіх жильців сеї нори, була якась земляна, тільки що у сього нещасливого лице, очевидячки, віддавна не було мите і бруд корою стояв на його висках. Він був, впрочім, майже зовсім голий, бо

годі було назвати одежею сорочку, з котрої мав на собі тільки й усього, що ковнір, рукави і подовжну шмату, звисаючу долі плечима аж до пояса. Більше на нім не було нічого.

Андрій аж затрясся з жалю і обридження, побачивши тоту до крайності занедбану і здичілу людську істоту. Та й не з добра ж вона здичіла! Поглянувши ще раз уважно на сього чоловіка, Андрій побачив, що ноги його були попухлі, мов коновки, і блищали якимось синявим полиском, властивим водяній пухлині. Так само й живіт його був страшно великий і надутий і нагадав Андрієві тих американських дикарів, що їдять землю, і котрих рисунки з такими ж страшно надутими животами він колись-то видів. Тільки руки, сильні і здорові, свідчили, що й се людина робуча, хоть не знати, якою нещасливою долею відірвана від праці і вкинена сюди на свою загибель.

— От видите, се наш бургер, а радше Бовдур, — сказав дід, — він Бовдуром прозиваєся. Він ту газда в тій казні, бо ту такий звичай, що хто найдовше в казні сидить, той стає газдою. А він ту, богу дякувати, перезимував. Адіть, який відситився! Нівроку єму, красний! Ми єго таки держимо напоказ, чень би го хто купив на заріз. Уже тепер набагато єго й годуємо, все лежить та лежить, бо, бачите, він так відситився, що не може добре стояти на ногах. Тілько руками що зарве, то вже єго, — о, в руках ще моцний, ну, але то байка, виросте й з того!..

Всі в казні зареготалися з тих дідових жартів, крім Андрія і Бовдура. Сей остатній усе ще стояв на тім самім місці, де перший раз показався Андрієві, стояв та хитався на своїх грубих, попухлих ногах, — стояв та туманів, немов надумуючися на якийсь смілий учинок, а крізь його напівотворені сині уста видно було затиснені зуби, немов він усю свою сміліcть збирав, щоби зважитися на задуманий поступок. А очима звільна-звільна ходив по казні, хоть погляд його все спинявся на чоловіці, що лежав горілиць на ліжку і дрімав серед неголосного гомону в казні.

— Він у нас ні на місто не виходить, — говорив дальше дід, — ні на роботу не йде; зразу сам не хотів, а тепер хоть би, може, й хотів, то єго не пустять.

— Оввa, й сам не хочу! — відозвався хриплим голосом Бовдур. — Дідько їх бери з їх роботою! Хто ми що за ню дасть?

Сказавши те, Бовдур переступив через сплячого на підлозі старого жида, переступив через хлипаючого мужика і нетвердим поступом пішов до скіпця, підняв його догори, мов перце, напився води, а відтак сягнув дрімаючому мужикові під голову, видобув невеличку череп'яну люльку, вишпортав з неї недокурки продимленого тютюну, т[ак] зв[ану] "багу", всипав її собі в рот і звільна почав румегати, спльовуючи час від часу якусь чорну мазь, котра ліпилася по стінах і по підлозі. Сповнивши те сміле діло, він аж відітхнув легше, став посеред казні і махнув рукою:

— Отже, не піду їм на роботу! Чорта лисого з'їдять! Радше ту й розігниюся, а не піду! — При тих словах він оп'ять плюнув чорною мазею на стіну, саме понад лицем сплячого жида.

— А за що ж тебе ту держать так довго? — спитав тремтячим голосом Андрій. Бовдур видивився на нього якось дико, немов Андрій тим питанням вразив його в дуже болюче та недотике місце.

— Держать, бо держать! — бовкнув він, а дальше додав: — Хотять мя вести цюпасом до того села, де я родився, а я кажу: — Я не родився ні в якім селі. — А де ж ти родився? — Я родився в дорозі. — Ну, а на чиїм же грунті та дорога? — Тота дорога на нічиїм грунті, бо й сама не має грунту: я родився на воді, як моя мати поромом через Дністер перевозилася. — А де ж той пором? — Певно, з водою поплив, бо у мене за пазухою єго певне нема. — Ну, а де ж ти хрестився? — Я того не тямлю, — ідіть спитайте тих, що мя до хресту держали, щастя-долю відобрали. — Ну, а де ж ти ховався! — Межи лихими людьми. — Але в котрім селі? — Та вони в кождім лихі! — От такий був мій протокул.

Більше не питали нічого, а лиш казали завести сюда, та й ту, богу дякувати, заперли, як запечатали, і вже більше не докучають ніякими такими дурними питаннями.

Знов сплюнув Бовдур, знов переступив через хлипаючого мужика і через сплячого жида і втонув у своїм куті, накривши ноги якимось підраним мішком.

Андрієві ще страшніше стало, коли почув оповідання Бовдура. І що ж дало життя сьому чоловікові? Які тепер мусять бути його спомини, які надії? Він трібував сам ставитися думкою в те безпросвітне положення і чув, що мислі його мішаються, що він швидко задушився би в тій страшній безодні. Конечно, роздразнена Андрієва уява додавала тут багато лихого до недоброго, малювала йому сироту-безбатченка, попихача у всіх, кому тільки він попаде під руки, забитого і затоптаного відмалечку людською погордою, не зазнавшого на своїм віку ні радощів, ні щирості, ні любові. А тим часом воно було хоть і правда, та не зовсім. Були й у Бовдура хвилі щастя і любові, були й у нього товариші щирі, такі ж безвихідні бідолахи та сироти, як і він, — ну, та все се тепер припало густою верствою здичіння і забуття, і думка його, мов заклята, вертячись між пушкою баги та куснем хліба, не сягала дальше ні в минулість, ні в прийдість. А панам "інспекторам" не квапно діялось випускати його, — тож і сидів Бовдур, забутий богом і людьми, сидів та пух і гнив живий, забуваючи про все, що колись окружало його на світі, набираючи з упадком сил чимраз більше відрази до праці.

— То він жиє самим хлібом? — спитав Андрій у діда.

— Самим сухим хлібом, от уже шість місяців. Та й то так жиє, що як пішле рано купити того хліба за 14 кр[ейцарів], то возьме єго перед себе та й зараз і з'їсть увесь дочиста, а відтак чекає аж до другого дня, а ні, то просить отсего дурного бойчука, щоби єму вечером дав кусень хліба, — розуміється, на вічне віддання…

— Ну, і він ніколи не виходить із сеї цюпи?

— Ні, відколи я ту, то ще я єго не видів надворі. Не знаю, як уперед. Бовдуре, ти вперед виходив декуди?

Бовдур закашлявся сухим кашлем, а відтак пробуркотів:

— Ні, не виходив нікуди, лиш раз до протокулу.

— Ну, як він ту перетримав зиму в сім адамовім убранню, то я вже ціло не знаю, — сказав дід. — То як мене привели, то були вже тоті остатні морози. Приходжу сюди, — студінь така, що най ся преч каже, а він сам у казні, лежить у тім самім куті, де тепер, і тим самим мішком накритий. Увесь посинів, як боз, а не каже нічого. Я походив троха, посукотав руки, а далі виджу, що нічого не помагає, беру я тай кричу: "Ей, — кричу, — люди, таже я не син божий, за що ви мене так мучите? То лиш сина божого так фарисеї мучили, як ви мене мучите!" Та вони троха на мене погаркали, а далі взяли та й затопили в печі про славу, то ми троха відчуняли. І відтак, поки аж не скінчилися морози, то все так підтоплювали, бодай що другий день.

— А поки вас не було, то не топили? — спитав Андрій, здригуючись, немов від морозу.

— Та каже ось Бовдур, що топили, але рідко, коли їм схотілося.

— Ба, а ти чому не допоминався? — спитав його Андрій.

— Ага, не допоминався! — сердито відбуркнув Бовдур. — Зразу й я кричав, але мене били, бо я сам був.

— Ти сам був! — аж скрикнув з зачудування Андрій. — І довго ж ти сам був?

— Цілий місяць. Нікого не приводили, а як приводили, то до другої казні давали, мені на збитки.

— Ну, а доктор же сюди не приходить ніколи?

— Е, ще чого не стало. Доктор! А докторові то хто що дасть! — сказав з гіркою насмішкою дід.

— Ба, таже, бачу, є припис, щоби доктор щодня, або бодай щотижня оглядав усі арешти, чи здорово в них людям сидіти.

— Може й є де такий припис, але у нас у Дрогобичі нема! Та й що нам до приписів! Ми собі самі свої пани!

— То таки ніколи сюди не приходить ніякий надзір?

— Таки ніколи й не приходить та й годі.

V.

В казні зчинився гомін. Сплячі побудилися, повставали, тільки Стебельський лежав на своїм місці та й Бовдур, підперши голову на лікоть, туманів у своїм куті, гризучи багу. Старий жид почав розпитувати Андрія зразу по-жидівськи, а відтак по-руськи, а сидячий побіч нього на підлозі мужик знов заплакав, хопив голову в руки і почав хитатися взад і вперед, усе приговорюючи перериваним голосом:

— І яка мене-е лиха доленька несла-а до сего Дрогообича! Не було мені сидіти спокійно в Борисла-аві або купити за тих нужде-енних п'ять шісток, що-м за-аробив, деякої муки для дітей, та й іти-и додому-у-у!..

— Також газда! — жартував дід. — Робив день у Бориславі, заробив п'ять шісток, а нині, при святі, вибрався до Дрогобича хліба купувати. Та

й убрався, ніврoку, як стрик на великдень! Штанці нічого, — легше йти, як на чоловіці того полотнища небагато телімбаєся. А гуня також празнична, — поли хотів підкасати, але, відай, через помилку повіддирав. А може, де в гостях був, та щирі приятелі не хотіли пустити, похапали за поли, ну, а грішному чоловікові годі всидіти, треба до міста, на людей подивитися, себе показати, та й трах, і поли лишив, і від добрих приятелів утік! А ту скоро йно показався, став коло косцьола, на самім виднім місці, аж зараз апостоли божі прискочили, та попід ребра, та: клінне вашеці, просимо до покоїв!

Чоловік плакав за час тої бесіди, другі сміялися.

— Діточки-и мої, — голосив він, — що там з вами станеся?.. Лишив я вас самих у хаті, дріб такий, без кришки хліба! Таже вони там погинуть з голоду, як я завтра не верну додому!..

— О, далеке ще тото завтра! — сказав чорноголовий жидок. — Було вертати нині, а не йти до Дрогобича за долею!

— От би-с мовчав та не різав мене без ножа! — скрикнув чоловік і, знов похиливши голову, захлипав, мов дитина.

— Та ні, — сказав він по хвилі рішуче, — вони мене мусять нині випустити. Що я їм винен? Чи я вкрав що, чи вбив кого? За що ж мене можуть держати?.. — І з тим словом він знявся з підлоги і став коло дверей, приложивши лице до забитої візитирки, де крізь невеличку шпарку видно було кусник сіней і мигали, мов тіні, проходячи сіньми поліціяни.

— Діду Паньку! — обізвався тим часом селянин, що лежав горілиць на ліжку. — Діду Паньку, чи не ви то вибрали мені з файки решту тютюну?

— Ні, не я, — відповів дід, — там у вас інший гість був.

— Хто такий? — спитав селянин, грізно насупивши густі чорні брови.

— А от наш "бургер"! Адіть, ще гризе мачку.

Селянин хвилю мовчав, гнівно поглядаючи в кут, де чапів Бовдур, а відтак, не кажучи й слова, підійшов ід Бовдурові і затиснутим кулаком ударив його так сильно зверха в голову, що Бовдур аж ковтнув головою о стіну.

— Ти, Бовдуре смердячий, чи я тобі раз казав, щоби ти не лазив до мене в гості! Не руш того, що моє! Зась тобі до моєї праці!

Замість відповіді Бовдур ногою щосили копнув селянина в живіт, хоть сам при тім такий почув біль у нозі, що аж йойкнув. Селянин захитався і оперся плечима о стіну.

— А грім же би тебе розбив! — крикнув він. — То ти ще так мені платиш за моє добро?

— Щоби тобі таке добро й на тамтім світі було, свиноїде! — крикнув і собі ж Бовдур, з натугою схапуючись на ноги. — То ти би за пушку недокурків чоловікові голову провалив.

— І око би-м вибрав за своє! — відказав селянин. — Що моє, того не рушай! Знаєш? Постарайся сам, то будеш мати. Я твого, певно, не рушу!

— Го, правда, не рушиш, доки буду пильнувати! А най-но лишень обернувся в другий бік, то зараз хапс! Знаємо ми таких!

Замість відповіді селянин замахнувся кулаком на Бовдура.

— Та що, жаль тобі тої мачки? — сказав той, понуро глядячи йому в лице. — На, маєш, коли тя так за нею зуб болить! — І Бовдур, сказавши те, виплюнув усю вже перегризену мачку селянинові в лице.

Потік чорний вонючий плин по лиці, по бороді, потік на сорочку, долі пазухою, лишаючи за собою чорні смуги. Дід Панько засміявся. Митро, тремтячи, скулився на своїм петеку, боячись бійки.

— Ну, що ж ти мені наробив? Що ж ти, псе, за тото варт? — прохрипів селянин здавленим з лютості голосом, підступаючи з кулаками до Бовдура.

— Я тобі віддав твоє, ще й з додатком! — відповів понуро Бовдур і, не чекаючи зачіпки, ждюхнув селянина коліном у живіт так сильно, що той йойкнув, захитався і, як довгий, гепнув на підлогу. Зчинивши теє, Бовдур знов спокійно ляг у свій кут, не звертаючи ніякої уваги на крик і лютування потовченого селянина.

— Се у нас "старший польовий", — сказав жартом дід Панько до Андрія, — він пильнує свого, як ока в голові, і все ладиться виймити тому Бовдурові око, але якось ще досі милосердиться над ним. А воно й варто, бігме, за жменю баги — око!

— А ви відки, газдо? — спитав Андрій селянина, але той, сапаючи гнівно, знов уже лежав на постелі, пакав люльку і завзято дивився на стелю, немов і не чув Андрійового запитання.

— Вони з Дорожова, — заговорив знов смішками дід Панько. — То велике село Дорожів, і жиють там великі вушобийники, великі палії та й великі злодії, що все сваряться за моє і твоє і так уже на тім помішалися, що наостанку ніхто не знає, що моє, а що твоє.

— От би-с, діду, стулив ворота та мовчав, а не молов дурниць! — буркнув на нього дорожівський.

— Ігій на твою голову, — відповів, сміючись, дід Панько, — і то тобі за́вкридно, ненажеро! Таже то чень не твоє, що я заговорю!.. От і єго, грішного, — говорив дальше дід Андрієві, — заперли також за "моє" та "твоє": десь, у якогось жидика, купив шкіру за 30 крейцарів, а шкіра вартувала з півтора ринського. То жидик 30 кр[ейцарів] у руки та втеки, а його, наймита божого, жиди в руки та до Іванової хати!..

Дід знову засміявся, а з ним і Митро та чорноголовий жидик, котрого дід назвав був "кішіньковим майстром". Дорожівський не обзивався більше, тільки сопів, дуючи дим з рота просто до стелі. А Андрій за цілий той час стояв коло стіни край дідового ліжка, держачи перевішене на руці своє пальто. Ноги його боліли і тряслися, але він не міг перемогти себе, щоби сісти де-небудь у тоту нечисть та нехар, котрої гидився. Не можучи встояти на місці, він почав ходити по казні, протискаючися між ліжками і людьми, лежачими на землі, хоть і так не міг зробити більше п'яти-шести кроків. Усі погані та сумні факти арештантського життя, що разом, мов з відра, жбухнули на нього, морочили його голову, неслися в його думках якоюсь строкатою, безладною і скаженою метелицею. Вся нужда, вся погань, усе зопсуття, окружаюче його в тій тісній кліті і поза її стінами, по всім світі, на дні цілої людської суспільності, на котре й він тепер чувся зіпхнутим, ціле се людське горе своєю безмірною ваготою налягло на нього, обдало його широкими ціпкими своїми огнивами, заглушило в його душі його власне пекуче горе.

А там, за стінами сеї поганої кліті, на подвір'ї, залитім сонцем і вибрукованім гладкими плитами, реготалися голосно і здорово поліціяни, граючи в "кікса". Досередини чути було удари палестри о "кічку", чути було сміхи та спори, крик якихось жидів, переймлених на дорозі враз із стадом волів та загнаних на комунальне подвір'я. Чути було скрип залізної димавки, котрою хтось ди́мав воду з керниці. Але більше не було чути нічого і видно не було нічого; все той самий понурий сумерк, тота сама заклята і недвижна тінь стояла на брудних, обхарканих стінах, на ліжках та на мокрій підлозі.

— Не знати, чи хоть вечір швидко буде, — сказав дід Панько, накладаючи тютюну до люльки. — А ви, пане, — спитав він Андрія, — не курите?

— Ні, не курю. Вже чого навчився, то навчився, а сего якось не міг навчитися!

— Ну, то ви ще щасливий чоловік. А я би бігме, здох оту, якби мені не дали курити. Все в мене на тиждень два скрутлики йде, — то ліпше купувати, ніж пачки.

Тим часом Митро, хотячи подивитися, чи довго ще до вечора, став на залізний кавалет ліжка, хопився простягнутими руками за віконну крату, підвівся на руках трохи догори і виглянув надвір. Але в тій хвилі почувся якийсь тріск, і, мов опарений, пустив Митро крату і впав на підлогу, вдарившися боком до залізного ліжка.

— А ти, злодюго якийсь, не можеш там сидіти каменем! Визирати будеш? — почувся знадвору крик капрала, котрий, переходячи саме тоді попід вікно з ремінною тріпачкою в руці, побачив Митрові руки на краті і вцідив по них щомоці тріпачкою. Охнув Митро, випрямився і з жалем поглянув на свої руки, на котрих півперек понабігали два широкі синці, мов дві ковбаски. Зо слізьми в очах, але з усміхом на устах він промовив до діда Панька: "Вже швидко сонічко зайде!" А відтак сів на ліжко, обтер рукавом сльози і почав хухати на болючі руки.

VI.

Забряжчала своїм тоненьким брязкотом колодка при дверях, скрегінцнув ключ, відхилилися двері, а в отвір, не впускаючи до казні й промінчика світла знадвору, пропхалася голова капрала.

— Андрій Темера! До пана інспектора! — крикнув капрал і замкнув двері за виходячим Андрієм.

В казні по його виході на хвилю стихло.

— Якийсь уцтивий панок, бідачисько, — сказав дід Панько.

— От якийсь нероба та волоцюга, — буркнув під носом дорожівський газда. — Уцтивих панків не водять цюпасом!

— А уцтивих дорожівських газдів водять? — спитав гризько Митро.

— І ти, жабо, пхаєш свою лабу до гурту! От би-с мовчав та дихав! — крикнув на нього дорожівський гнівно.

Знов тихо стало, тільки чути було пакання файки в зубах діда Панька та жалібне хлипання обдертого чоловіка, що все ще невідступно стояв під дверима, немов дожидав чуда, котре нараз розпахне ті заштабовані двері і пустить його на волю з його п'ятьма шістками до дрібних, голодних дітей.

Знов брязнула колодка, відхилилися двері і впустили Андрія з пальтом, перевішеним через руку.

— А що сказали? — спитало разом кілька голосів.

— Нічого, — відповів сумно Андрій. — Розпитали і казали ждати, аж папери прийдуть. — Він умовк і почав ходити по казні. Мовчали й прочі арештанти. Всім пригадалося, що й вони, кождий, ждуть уже так довго приходу своїх паперів і, може, декому з них попри власне горе заскиміло серце жалем і за сим молодим панком, що одним словом старости та інспектора засуджений був, може, на таке ж довге чекання, як і вони, — що тим словом, так, як і вони, відірваний був від своєї праці, від знайомих, від усього вольного, хорошого світу і заточений тут, в сесь гидкий льох, на дно суспільної неволі!..

Перший перервав важку мовчанку Бовдур. Він, мов мара, піднявся зі свого кута і, підступивши до Митра з простягнутою рукою, сказав різко:

— Митре, дай хліба!

— А смоли єму горячої дай, не хліба! — сказав дорожівський.

Але Бовдур не слухав сеї любезної пересторoги і, підводячи свою руку трохи не під ніс Митрові, сказав другий раз:

— Митре, дай хліба!

— Та коли-бо в мене самого мало, не буде чим завтра й поснідати, заки принесуть свіжий. А мені би на роботу йти.

— Давай хліба! — налягав уперто Бовдур, не слухаючи ніяких доказів.

— Та кажу тобі, що й у мене самого мало.

— Але-бо в мене й кришки нема, а я голоден!

— Було не тлити весь рано, було собі лишити й на вечір! — сказав дід Панько.

— Мовчи, стара торбо! — відгаркнув Бовдур і знов до Митра: — Чуєш чи ні, давай хліба!

Але дід Панько сим разом не стерпів згірдного слова. Мов молодик, він схопився з ліжка і застукав о підлогу своєю дерев'янкою.

— Ти, гнилобока помано, — крикнув він до Бовдура, — ти що ту за пан такий, щоби до тебе й слова не мож було сказати? Ти, безпорткий

голодранче! Марш у кут та гний далі, поки тя черви дорешти не розточать!

І він сильною рукою пхнув Бовдура геть від Митра, що аж той покотився попід стіну.

— Ну, ну, тручай, тручай, трутило би тя в гарячку!— воркотів крізь зуби Бовдур.

— Тебе самого най у зимницю трутить! — відрізав дід Панько. — Чого чіпаєшся хлопця? Твій хліб їсть? А він лізе та й тому свої лабищі під самий ніс: "Митре, хліба давай!"

— А так, так мені ся хоче, що мені зробиш! — упирався Бовдур.

— А я тобі що маю робити, сотоно! Най ти той робить, що по смереках дереся, не я!..

Андрієві страх прикро було слухати сю сварку. Він почав тихомирити діда, а далі видобув з кишені добрий кусень хліба і подав його Бовдуреві, кажучи: — Ну, на та повечеряй, коли-сь голоден. Се ще мені з дому лишилося, але де мені тепер їда в голові!

— Е, пане, — сказав дід Панько, — нащо ви роздаєте хліб? Не тепер, то за годину або й завтра рано схочете їсти, а принесуть не швидко.

— Ні, ні, не зголоднію, — відказав Андрій, — а хоть і зголоднію, то чень видержу, аж принесуть.

— А маєте хоть за що післати?

— Е, є. Маю з собою п'ятдесят ринських; то я взяв завдаток від того, до котрого я їхав; прийдеся з тих грошей дещо троха минути, хоть вони, правду кажучи, не мої.

— Ну, та певно, в такій пригоді, то чоловік мусить ратуватися, як може, — сказав дід Панько.

А тим часом Бовдур дивним, страшним поглядом дивився на Андрія. Він ще держав у руці його хліб, не дякував, не говорив нічого, але здавалося, немов се Андрій дав йому не кусень гарного, пшеничного хліба, а розпалене залізо в руку, — так скривилося ціле Бовдурове лице, такий якийсь дикий, неописаний вираз приняло воно. Чи біль, чи жадоба, чи подяка виражалися так на тім лиці, — се годі було розміркувати, та й арештанти не звертали на те ніякої уваги. А Бовдур, поглядівши хвилю на Андрія, немов мірячи його очима на всі боки і трібуючи його сили, стис у правій руці хліб, відкусив з нього за один раз спору пайку і мовчки поліз назад у свій кут, де зараз і втонув, — тільки чути було глухе цямкання уст, жвякаючих сухий хліб.

— Господи, різні люди бувають на світі! — почав балакати дід Панько. — Оден би, як-то наш дорожівський, за кусник хліба брату око виймав, а інший, хоть сам голоден, а другому й останнє дасть. Та й то, видите, не лиш люди такі., але й цілі села. Декуди в селі, то нарід жреся, б'ється за межі, за містки, за ступінь трави, за бодяк, — одним словом, пекло їсне. Ні там діда обдарують, ні подорожнього приймуть, нікого не поратують. І раз у раз усі запопадають: а се моє! а се моє! І так за тим "своїм" убиваються, а ту все тратять, усе тратять тото "своє", все їм якось тісніше стає на світі. А по других селах, то люди жиють, як браття, згідно, приязно… Сварок там, ані обмови нема, оден другого і в роботі підратує, і грішми, і худобою в потребі зазичить, і бідного не одпустить, і подорожнього прийме, нагодує, — ну, і якось, проте, не бідніють — жиють і мають, і дітям своїм лишають. То вже о тім, хто-як-хто, а я добре знаю, хоть небагато я й ходив за прошеним хлібом. Але то вам можу сказати, що туди, по Підгір'ю, нарід далеко ліпший, ніж тамтуди по Долах.

— Бо, може, там бідніший? — сказав Андрій.

— Та воно господь знає як, — відповів дід. — Воно то, видите, ніби так, а ніби й не так. Бо по Долах і грунти ліпші, і газди є багатші, а тільки якась така згрижа межи народом, таке ворогування, що крий боже. А ту прийди й до найбіднішого, то й той не відправить чоловіка голіруч, а все хоть що то, а уткне в руку.

Тим часом надворі вечоріло. Сонечко зайшло, а в казні стало вже й зовсім темно. Дід Панько встав, а за ним також Митро, і поклякали до молитви.

— Ну, час нам лягати спати, — сказав по молитві дід. Тілько не знаю, де би ту вас, паночку, примістити. Відступив би я вам своє місце, але я старий, каліка…

— Ні, ні, не треба, — перебив його Андрій. — Ото би було красно! Я й так не хочу спати, ноги в мене молоді і здорові, перебуду сю ніч на ногах, а відтак побачимо, що бог дасть.

— Е, говоріть ви своє! Добре то так казати, але так не йде, — відказав дід. — От би ви, дорожівський, відступили своє місце паничеві!

— У нас нема для паничів місця, — відворкнув дорожівський. — Най паничі панують, а не до арешту лізуть. А як їх мара й сюди нанесе, то най лежить під ліжком. Там безпечніше, є де розвернутися, та й уже чоловік не впаде нікуди!

Прикро вразили Андрія ті жорстокі слова, але він змовчав і ще раз просив діда Панька не клопотатися ним, він уже собі якось порадить…

Аж тут Митро сіпнув його за полу і прошептав:

— Ви, пане, тепер ще троха ходіть, а я засну, а як змучитеся і схочете спати, то збудіть мене, то я встану, а вас пущу на своє місце.

— Добре, братчику, біг заплать тобі, — сказав Андрій. — На, маєш тут моє пальто, накрийся, бо вночі холодно, а мені воно, хоть легке, а вже зачинає важити на руці.

Всі полягали, хто роздягаючись, а хто й ні, — лиш Андрій, широко витріщаючи очі, щоби не завадити о що-небудь серед густої пітьми, почав звільна, мов заклята душа, ходити по казні, мірно стукаючи черевиками о мокрий асфальтовий поміст.

VII.

Мислі його, придавлені ваготою всіх нинішніх вражінь, зразу рвалися і путались. Йому мерещилися беззв'язні обривки тих картин, що він нинішнього дня бачив і чув, і палили його мозок своєю кричучою неправдою, морозили кров своєю безграничною поганню. Але поволі, поволі, коли темнота чимраз густіше заліплювала його тілесні очі, думка вспокоювалась, міцніла, порядкувалася, пам'ять запановувала над картинами уяви, дух його з трудом, але живо немов вигарбувався з сеї темної западні на ясні зорі, на чисті води, на вольний веселий світ, котрий він покинув нині рано, ах, не знати, на як довго!..

А світ той ніколи ще не видавався йому таким хорошим, таким веселим, таким вольним, як саме послідніми днями, як саме нинішнього поранку! Ніколи душа його не чулась такою сильною і смілою, як нині, саме перед страшним глибоким упадком. Ніколи тільки блискучих надій на будуще не роїлося в його голові, як саме нині, за кілька хвиль перед ударом, що мав їх усі в зароді розбити. Ніколи ще зоря любові не сяла для нього так ярко, так чудово, так принадно, як саме нині, перед тою хвилею, коли мала для нього загаснути — може й навіки!..

Ціле його життя пройшло в бідності й недостатку, в важкій боротьбі за прокормлення, за науку. Він кінчив школи круглим сиротою, без вітця, без матері, вдержуючися власною працею. Відмалку ще він привик до праці, полюбив науку і чим вищі класи проходив, тим з більшим запалом прикладався до науки. Найбільшою втіхою для нього було натрафити на хороших професорів, котрі вміли б зацікавити, давали би поле ученикові до власного мислення, заохочували би до власної праці. Поза науку, поза читання книжок шкільних і не шкільних він не знав світу, пройшов гімназію дитиною, аскетом і ще перед матурою почав слабувати на груди й на очі.

По матурі він для поправлення свого здоров'я поїхав до одного свого товариша в гори і там пізнав сестру його, Ганю. Не звісне досі чуття любові до женщини пробудилося в нім, почало будити його молоду кров, отворило звільна його очі на дійсне життя, розвіяло книжковий туман, крізь котрий він досі мало добачав дійсного світу. А й нове, університетське товариство, серед котрого він опинився, навело його на нові думки, розчинило перед його очима нові погляди на життя, на ціль науки, на ціль освіти і всіх людських змагань. І його давнє минуле стало перед ним у іншім світлі, многі з гімназії винесені переконання та вірування розвіялися без сліду. Се була важка внутрішня боротьба, довга й руйнуюча, і тільки любов піддержувала його в ній, додавала йому сили.

Разом з ним і Ганя, з котрою він живо переписувався, переходила всі фази розвитку думок, і та їх спільність кріпила їх до дальшого поступування по розпочатій дорозі. Вони вмовлялися — віддати життя своє боротьбі за свободу: свободу народу від чужовладства, свободу людини від пут, які на неї накладають другі люди і нещасно уладжені суспільні відносини, свободу праці, думки, науки, свободу серця і розуму. Вони розбирали між собою живо ті нові високі думки, слідили їх розвиток у цілім сучаснім світі, радувалися новими їх прихильниками, старалися угрунтувати на них увесь свій світогляд. Се були блаженні хвилі для Андрія і Гані, коли людина з людиною сходиться любимими думками, подає дружно руку на полі найсвятіших переконань!

Але обоїм ще чогось хибувало. Після гарячих спорів о теорії, після читання найкращих і найосновніших писань про занімаючий їх предмет, вони мимоволі заглядали одно одному в очі, глибоко-глибоко, немов старалися вислідити в них ще щось більше, як згідність теорій. їх очі палали огнем, гарячішим від огню переконань, їх уста тремтіли не словами наукових доказів, їх лиця паленілися не втіхою з відшуканої правди, їх кров грала живіше, коли зійшлися, і се була друга могуча сила, що перла їх ід собі. І не раз серед читання, серед гарячого теоретичного спору їх голос тремтів і звільна замирав на дрижачих устах, рука шукала руки, а очі любих очей і...

— Ах! — зойкнув півголосом Андрій, живіше забігавши по темній казні. — Чому ті хвилі так скоро минули, чому не тривали довше? Чому я мусив стратити тебе, навіки стратити, Ганю, щастя моє?..

З трепетом тривоги думка його перелітала через сумні, важкі часи переслідування, муки за його любимі погляди. Він бачив себе в тюрмі, перед судом, — йому поперед очі пересувалися їдкі безвстидні насмішки газетярські над його думкою, над його любвою. Він дрижав цілим тілом від тих споминок, немов від морозу. І далі йому прийшла на гадку його страта. Ганині родичі заказали йому бувати в їх домі, видітися з Ганею, переписуватися з нею, переловлювали листи, котрі він крадькома слав до неї, щоб у своїм горі обмінятися хоть кількома словами з коханою людиною. Швидко й того не мож було зробити... Ще два-три рази блисло йому його давнє щастя — на кілька хвиль, а відтак настала ніч, темна ніч горя, сумніву, розпуки... Ганю присилували вийти замуж за другого... Андрій переболів сесю страту, глядів на ню супокійно.

"Та що? Він чоловік добрий, щирий, він не приб'є її думки, не приглушить її серця, вона щаслива з ним, полюбила його... Але я!.. Що я без неї? Адже вона була моєю душею, моєю силою, моєю надією, — а що ж я тепер без душі, без сили, без надії?.. Труп! Ходячий до часу труп! Все, що я найдужче любив на світі, стало моїм горем. Якби я не був так усею душею полюбив єї, я був би тепер міг ще полюбити другу, найти втрачене щастя! Якби я не був так усею істотою полюбив свободи, не

був би я тепер терпів неволі, або й неволя не була б мені такою ненависною, такою болючою!.."

І далі приходить йому на думку послідніє звидання з нею, вже замужньою, от тепер, учора, нині рано! Їх розмови, їх радість, перемішана з горем і жалем, усе те пече його, мучить, давить до землі. А преціньвін був щасливий, ох, який щасливий! Бо в ті хвилі він почув, що його давня любов не вистила, не завмерла, а жиє, палає, як давно, панує над його мислями, як давно, держить за поводи всі його бажання і жадоби, як давно... Правда, він тепер десять раз глибше почув свою страту; рана, загоєна вже з часом потроху, тепер відновилася, кров, утишена горем та недугою, знов розігралася; але що з того! З давньою любвою він почув у собі й давню силу, давню охоту до праці, до боротьби за волю...

— Ганю, серце моє, що ти зробила зо мною?— шептав він їй, упоєний труючим щастям.

— Що ж я зробила з тобою?.. Сам ти казав, що не в'яжеш мене... А я так багато, так багато перетерпіла задля тебе! Роки цілі!..

Сльози котяться з її очей, а він тисне її до серця, немов давні, хороші хвилі їх свобідної любові зовсім ще не минули.

— Ганю, доле моя, що ти зробила з собою? Чи буде у тебе досить сили опертися окружаючій погані, розвиватися і стояти за свободу, за добро, так як ми колись собі прирікали?

— Я не забула того, мій милий, і не забуду ніколи. А сили в мене стане. Мій чоловік поможе мені!

— А зо мною що станеся, Ганю? Хто мені поможе витривати на тяжкій дорозі, самому?..

Вона обіймає його і всміхається.

— Не бійся, милий мій! Не журися! Все ще добре буде, всі будемо щасливі, всі!..

Андрій хопився руками за голову і знов почав бігати по казні.

— Всі будемо щасливі, всі?! Ні, се помилка, Ганю! Всі будуть щасливі, колись, пізні внуки наші, котрі й не знатимуть того, що терпіли, як мучились діди їх та прадіди для їх щастя!.. А ми що? Одиниця серед міліонів! Яка ж єї ціна? І ми хочемо бути щасливі, коли міліони довкола нас у сльозах родяться й гинуть!.. Ні, mein Lieb; wir sollen beide elend sein. А ти не віриш тому? Побачиш! ..

Він ходив далі, широко отвореними очима вдивляючись, немов всисаючи в себе густу пітьму. І бачилось йому, що пітьма й справді плине в його нутро, всіми порами? заливає всі нерви, наповнює всі мускули, всі кості і жили, що вже не кров, а згущена пітьма котиться холодним потоком до його груді, до його серця. Його проняла судрож, йому лячно стало, але лиш на хвилю. Він хотів отрястися від того привиду, але швидко побачив, що се не привид, дійсна правда. І він ходив далі і все всисав у себе всіми порами нові хвилі холоднавої пітьми, наповнювався ними, мов губка, віддихав пітьмою, чув її холодний повів у горлі, в легких, усюди. І йому робилось чимраз легше. Біль утихав. Спомини німіли. Уява замерла і не сунула йому вже перед очі ніяких картин, ні вкритих ожеледою горя, ні залитих ярким світлом щастя, розігрітих огнем любові. Все заніміло, замерло, зупинилось.

Йому стало так легко, мов у літній купелі. Ось він хлюпочеться ледве чутно в чистих легких хвилях, що тихо-тихо, легенько-легенько повзуть круг нього, пестять його тіло. І ось йому протято жили — зовсім нечутно, зовсім без болю, і кров з них плине так лагідно, так солодко, так любо. Плине, випливає тота невсипуща, революційна кров бурлива, а на її місце починає без перепони, звільна обертатися в його жилах згущена,

тягуча, холоднава — темнота... З останніми краплями крові гарячі сльози полились з Андрієвих очей. Далекий голос дзвона, мов удар грому, перервав тишу, ударив немов молотом у Андрієве ухо. Він зворухнувся, отямився.

— Ах, перша година, а я такий змучений, ледве живий! — прошептав він і напомацки почав шукати місця на ліжку побіч Митра.

— То ви, пане? — зашепотів пробуджений Митро. — Лягайте ось ту, я встану.

— Ні, ні, не треба, — відказав Андрій, — мені досить місця ось ту, коло тебе! — І він притулився побіч Митра, обнявши його рукою за шию. Ні, гаряча революційна кров ще не виплила з нього, сльози полились наново з його очей, він почав гарячо цілувати Митрове лице, і його гарячі сльози полились на молоде, дитиняче лице його непросвіченого брата.

— Ви чого плачете, пане? — спитав стиха Митро.

— Бо я нещасливий, Митре!

— Не плачте, — відказав хлопець. — Якось-то буде. Адіть, я може, ще нещасливіший від вас, та й не плачу!

Пітьма важким пластом залягла казню, придавила всі серця, що билися під її тиском: котре спокійно, котре тривожно, котре болісно, а котре щасливо. А на крайчику ліжка, обнявшися, заснули поруч себе дві молоді голови, просвічена поруч непросвіченої, і спали так спокійно, немов про ніяке горе їм ніколи й не снилося.

VIII.

Арештанти встали на другий день дуже рано. Їх збудив капрал криком та прокляттями. Зараз Стебельського і дорожівського вигнали замітати в канцеляріях та коритарах, носити воду загалом до "хатної" послуги. Дід Панько, Митро, вчорашній плачучий мужик — він був з Опакої — і чорноголовий жидик пішли з мітлами замітати місто. В казні лишилися Андрій, Бовдур і старий жид, що все ще голою головою лежав на мокрій підлозі і харчав, мов підрізаний. Бовдур також не вставав, не думав навіть митися, а тільки напився води і, мовчки передвигаючи голі, блискучі від пухлини ноги, ляг назад у свій кут.

На світі розвиднювалося. Сонце пишно сходило на погідне небо, на світі будилися люди до праці, оживали нові надії, лилися з серць молитви о хліб насущний, о здоров'я та тихий, супокійний прожиток. У казні того не було. Тут оживала свідомість людська для нової муки; перше, що тут доносилося до слуху, то були слова лайки; перше, що виривалося з уст, були прокляття.

— Грім би їх побив та би їх побив з їх порядками! — воркотів у своїм куті Бовдур. — Держать чоловіка о голоді до десятої години, доки там якомусь свинопасові не сподобаєся встати та роздати тоті мізерні крейцарі! Аби їх тілько кольок в кождий бік шпигнуло, кілько мені ту тих крейцарів дали!..

В казні вже стояв той сірий сумерк, що й за білого дня, і Андрій, користаючи з вільнішого місця, почав ходити по казні, хоть ноги його ще дрижали з утоми і голова ваготіла на плечах. Але він чув, що його тіло від сеї ночі мов приском посипане, і його брала обридь знов лягати на ті вонючі сінники, котрих, бачилось, сама гнила пара прогризала шкіру, втискала свій бруд до крові. Він ходив і думав.

"І чому то чоловік не машина, така, котру б тілько розум накручував на свій лад? — думав він. — Пощо ще тої другої, необрахованої сили — чуття, котре путає та мішає правильний хід розумової машини? От і мені, якби по-розумному, треба було ту нині сидіти? Ні! Жив би собі у Львові, хоть бідуючи та лихо лихом латаючи, а все би жив, та працював,

та вчився і був би вольний, безпечний… до якогось часу. А то ось… приперло мене їхати до Дрогобича, щоби побачитися з нею хоть на деньок, хоть на хвилю. Ну, і побачився, почув у груді новий прилив того чуття, що так много горя принесло мені взамін за краплину своїх солодощів, — та й тепер оп'ять! А жаль, що так склалося. Тепер я чую в собі подвійну силу до роботи, — та що, руки зв'язані!"

Ходячи по казні, Андрій кілька разів зиркав на Бовдура і завважав, що той невідступно водив за ним очима з якимось дико-понурим поглядом. Андрієві почало ставати якось моторошно під дозором тих очей без людського виразу, блищачих тільки блиском гнилого порохна. Він почав чутися ще більше стісненим серед тих тісних стін, серце його тривожно забилося, немов рвалося геть на ясний світ із сеї відразливої ями, замешканої упирем, що висисає звільна теплу кров із груді. Але Андрій не подався тому страхові, — в його серці надто много було любові до людей, а особливо до всіх "принижених і оскорблених", надто много було віри в доброту людського серця, щоб зараз же підозрівати чоловіка нещасливого, як він сам, о які-небудь погані замисли. Свою мимовільну дрож і тривогу він складав на змучення і ослаблення тіла і, перемагаючи самого себе, кинувся на дідове ліжко, щоб трохи пропочити. Але по хвилі зірвався мов обпарений, трясся весь, хапався то за груди, то за руки, то за голову, трібував ще раз ходити по казні, та недовго зміг. Утома взяла своє, він упав на ліжко і швидко заснув твердим мертвецьким сном.

І сниться йому, що якась слизька, погана рука поволі розвертає одіж на його грудях, розвертає сорочку, а далі й груди самі, — кості розступаються перед нею, а рука толочиться всередину, холодна, обридлива. Вона намагає до серця, добирається до нього осторожно крізь путаницю жил та артерій, немов ловець, що хоче зловити воробця серед хворосту. Ось вона вже близько, — він чує то по холоді, що проникає вглиб, мов вістря льодового ножа. Але ось і серце почуло ворога, забилося, заметалося на всі боки, мов пташка в клітці, — натужується, кидається взад і в боки, щоб не датися зловити. Але таємнича рука, перта незнаною силою, лізе все дальше і дальше,

розняла широко кріпку долоню, ще ширше розчепірила пальці і вже туй-туй, туй-туй зловить трепечуще серце, зловить і задавить! Острий прошибаючий біль, мов блискавка, проняв Андрієве тіло, — він прокинувся і схопився на рівні ноги.

— Ігій, а се що таке? — промовив він, протерши заспані очі і розглянувшися по казні. Йому здавалося, немов хтось в одній хвилі зняв з його груді великий тягар, котрим вона під час сну була надавлена, і ще повиділось йому, немов у першім просонні побачив нахилене над собою чорне, страшне лице Бовдура. Але се, певно, лиш зо сну йому так повиділось, бо тягару на його груді не було ніякого, а Бовдур спокійно сидів у своїм куті з ногами, замотаними в мішок, і навіть не дивився на нього, а встромив очі десь у кут, немов розглядав риси плям від харкотиння на стіні.

"Е, се, певно, запінка надавила мені груди", — подумав собі Андрій, відіп'яв запінку і знов положився на ліжко.

Його збудило дзóркання ключів і гомін входячих з роботи арештантів. Вони внесли з собою капинку свіжого повітря, внесли якийсь запах вольного світу, і в темній понурій казні повеселіло. А тут ще чорноголовий жидок при замітанні найшов чотири крейцари, котрими дуже втішався і за котрі рад би був накупити бог зна яких достатків, щоб провести празнично нинішній щасливий день. А Стебельський і дорожівський газда принесли по цілій пригорщі недокурків усяких цигар; тільки що дорожівський свої показав та й назад сховав, а Стебельський розділив свої "на всю казню". Ті недокурки — то була єдина заплата для арештантів, замітаючих канцелярії, та й то заплата для них велика і принадна.

Аж ось надійшов і вахмістр з грішми і, призначивши на кождого арештанта 14 кр[ейцарів], післав двох, т[о] є[сть] діда і Митра, в супроводі поліціяна на місто для закупу хліба та й чого там ще треба. І Андрієві також дали 14 кр[ейцарів], а він доложив до них ще своїх 20 і попросив, щоб купили і йому хліб такий, як самі їдять, і ковбаси. Коли

Андрій зі своєї мошонки виймав тих 20 кр[ейцарів], то, певно, не бачив того, що з кута блимали Бовдурові очі і невідступно слідили кождий його рух, міряли і важили об'єм та зміст мошонки, слідили дорогу, куди кладе її Андрій і якоюсь заздрістю, якимось гнівом запалали на вид винятих із неї 20-ти кр[ейцарів], немов ті 20 кр[ейцарів] винято у самого Бовдура з-під серця.

І знов ходить Андрій по казні, і знов думає. Думає про Ганю, про її життя з чоловіком, як вона в своїх листах йому описувала, думає про своє одиноцтво на світі, про своє обезсилення через утрату коханої людини. Та ні, набігає друга, веселіша думка: "Ні, я не одинокий! Є в мене товариші, щирі, сердечні, гаряче переняті тою ж думкою, що і я. Вони й поможуть у потребі і порадять, і розважать! Та все-таки..." Тут уривається думка оп'ять на сумнім, болючім тоні.

"Та ні, — набігає нова думка з новою потіхою, — адже й вона для мене не страчена: любить мене, як уперед, не цураєся мене, не відгороджуєся від мене своїм шлюбом, мов муром, переписуєся зо мною, і радить, і розважає так само щиро, як уперед; та й він чоловік хороший, і приятель мій, і думок однаких... Ах, та все-таки!" — і знов уривається весела думка, і Андрій, мов під вагою великого болю, опускає голову, а з очей його котяться дві несмілі, тремтячі сльози, пекучі, як огонь, і ні крихти не влегшуючі серця. Він швидко втирає їх і знов ходить по казні, старається не думати ні про що, а властиво думати тільки про звичайні, близькі речі, от хоть би про їду.

— А воно цікава штука, — каже він сам до себе. — Поки не згадували про їду, то поти й я не чув голоду і жолудок сидів тихо, хоть порожній. А тепер нагадали, то й він, мов старий пес, починає воркотіти та крушнятись. Се би в психологічний дневник втягнути — "вплив думки на органічні чинности"... От гарна би річ була вести такий дневник, де би втягано завсіди кождий об'яв чуття, кожде вражіння, і то день за днем, довший час! Цікава би вийшла статистика духового життя! Пізнали б ми, якими-то вражіннями, якими чуттями найбільше жиє чоловік, яке-то

буденне життя тої "божої іскри", котра в рідких, виїмкових хвилях так високо зноситься!..

Його заняла думка такого дневника, і він розбирав та проводив її на всі боки, входив у подрібності, немов ось-ось збирався сам її ввести в діло. "Треба кількох, кількканадцяти людей, совісних, відданих правді, — думав він, — щоб вони розібрали поміж себе головніші об'яви психічної діяльності і щоб кождий переважно нотував об'яви свого відділу, а прочі тілько здебільшого. Та ні, так би ні до чого не дійшли, бо проклята різниця вдач, хвилевих успособлень, обставин усе перепутає. От якби який-небудь механічний психометр винайти, похожий на той, що зладив Вундт для мірення інтенсивності чуття. Штука вийшла б цікава і важна для науки. Досі психологія займаєся якістю вражінь, а про масу їх мало й гадки має.

А прецінь бачиться ту ключ до розв'язання не одного психологічного вузла, бо ж, певна-річ, що ті вражіння і чуття, що найчастіше повторюються, найглибші сліди витолочують у душі. Статистика, статистика поможе ввійти глибше в загадку характерів і вдач людських, так, як помогла вже ввійти хоч троха в психологію громад і мас суспільних!"

Поволі, поволі такі думки про науку, про теорії, не тикаючі серця і чуття, вспокоїли Андрія. Йому пригадалися товариші, молоді, гарячі, віддані щиро думці про свободу і щастя людей, пригадалися їх спори, їх спільні змагання до поповнювання свого знання, їх дитиняча радість з пізнання кождої нової правди, і йому стало так легко, так весело, наче він знов межи ними, наче ні його, ні нікого в світі не давить уже віковічна гадь людського роду — неволя! Його уста, бліді, щасливі, шептали мимоволі слова пісні:

Таж не завсіди бурливе море, — тихеє частіш!

Таж і в бурю не всі човни гинуть! — тим ся ти потіш!

А хто знає, може, в бурю іменно спасешся ти,

Може, іменно тобі ся вдасть до цілі доплисти!..

IX

Забряжчала колодка, отворилися двері, — се вернулися з міста арештанти з закупленими живностями. Почався гамір. Дід Панько роздавав хліби, сіль, тютюн, цибулю, хто на що гроші дав. Арештанти посідали, де хто міг, і почали їсти. Бовдур, котрий нині був, очевидячки, роздразнений, проклинав півголосом діда Панька, що йому дав такий малий хлібець, а сьому чорномазому підсвинкові такий великий.

— Та-бо його за 19 кр[ейцарів], а твій за 14, — толкував дід, не зважаючи на Бовдурову клятьбу.

— Штирнайцять би тобі зубів випало, торбею! — відворкнув замість відповіді Бовдур і почав по-вовчому кусати свій хліб, не краючи, ні ламаючи.

— Та на́ ти ножя, Бовдуре, — сказав Митро.

— Нащо? Хіба тобі голову відрізати! — гаркнув Бовдур і вкусив усім ротом кусак хліба. В його руках був уже з цілого лиш невеличкий крайчик.

І Андрій забрався до їди. Він покраяв принесену ковбасу на рівні кусники і розділив між усіх, нікого не минаючи. Дорожівський і Бовдур ані словом не подякували, а Бовдур узяв поданий кусник і, не обзираючи його навіть, кинув у рот, мов у пропасть.

Дивлячись збоку на те, як їв Бовдур, можна було подумати, що сей чоловік страшенно голоден, — з такою ненажерливою захланністю теребив він свій хліб, так швидко щезали в його роті величезні кусаки

хліба. Ще другі й не прибралися гаразд до своїх хлібів, а вже Бовдур не мав свого ані крихітки. Одну хвилю він сумно поглядав на свої порожні руки, а на його лиці виднілася така голодна мука, немовби він від кількох день не мав і кришки хліба в устах. Андрій поглянув на нього і напудився того неситого виразу лиця і тої ненаїдності Бовдура. Йому здавалося, що Бовдур міг би тепер з'їсти першого-ліпшого чоловіка цілого і що він от-от кинеться на котрого арештанта і відкроїть йому зубами такий самий кусак живого тіла, як ті кусаки хліба, що безслідно пощезали в його роті.

— Чи він у вас завсігди такий голоден? — питав Андрій діда, з відразою відвертаючись від Бовдура.

Дід поглянув і також живо відвернувся.

— А тобі що, Бовдуре? — спитав він. — Шальга на тебе находить, та хочеш людей кусати, чи що? — А відтак, обертаючись до Андрія, дід додав: — Ні, то лиш нині йому щось таке сталося, чи нетлю з'їв, чи що. А звичайно звантажить отак цілий хлібець, вип'є з півскіпця води і лягає в божий час на своїм місці.

— Може, се й шальга, не знаю, — відказав понуро Бовдур, — але я їсти хочу.

— А може би, пан були ласкаві заждати, аж їм слуги з трахтирні принесуть печеню, — дразнив дід.

— Я їсти хочу, голоден! — повторив з тупим упором Бовдур.

— Ну, то їдж, або хто тобі боронить? — сказав чорноголовий жидок.

— Не борониш? — звернувся до нього Бовдур, впиваючись очима в надпочатий великий хліб, що лежав перед жидком. — Не борониш, ну,

то добре. Давай! — І він простяг обі руки до хліба. Жидик хопив хліб з-перед рук Бовдура.

— Давай! — крикнув Бовдур, і його очі заблищали якимось страшним огнем. — Давай, бо або твоя смерть, або моя!

— Оввa, — передразнювався жидок, — або моя, або твоя! Що має моя смерть бути? За що? Вступися по добру та хирій, бо я їсти хочу.

— А я також хочу, — відказав лагідніше Бовдур. — Давай сюди хліба!

— Чи ти стікся, чи що? Чого ти мене вчепився? — крикнув жидик. — Вже-сь попустився Митра, то до мене лізеш!

— Давай хліба, давай, змилуйся надо мною! — лебедів плачливим голосом Бовдур, але його очі загорялися чим страшнішим огнем.

— Будь ласкав, Бовдурику, любчику, — відказав так само лагідно жидик, — іди собі з богом до дідька!

Замість відповіді на сесю побожну відправу Бовдур високо підоймив оба кулаки і разом, мов дві довбеньки, спустив їх на голову жидика. Мов сокирою підтятий, повалився жидик додолу, а кров з носа і з рота булькнула і полилася на хліб, на поміст, на ноги Бовдура. Але жидик не кричав. Тільки отямившись, він мов скажений схопився на коліна і обома руками впився нігтями в голі попухлі Бовдурові ноги. Бовдур глухо заревів з болю, почав копати ногами, але не міг позбутися жидика. Він хопив його одною рукою за волоси, а другою почав гримати в плечі, але жидик не пускав, а чимраз глибше вдавлював острі нігті в Бовдурове тіло, аж з-під кождого нігтя кров виступила. Бовдур, не пускаючи жидикового волосся, сіпнувся взад, і жидик упав лицем на поміст. Але й тут ще він не пустив голосу з уст, тільки, швидко хопивши закровавлений хліб, замахнувся і наосліп ударив ним Бовдура в живіт, аж тому загелкотіло в нутрі. Бовдур пустив волосся і хопився обома

руками за живіт, немов побоявся, щоб той, як розбита бочка, не розлетівся на кусні. А тим часом жидик піднявся з хлібом на рівні ноги. Його лице, посиніле з болю і злості, було ціле майже в крові, з очей виступали сльози, губи розбиті, віддулись, а зуби міцно стялися — отак він випрямився і, не кажучи й слова, замахнувся на Бовдура другий раз важким бохонцем хліба.

— Та розборонїть їх, бійтеся бога! — кричав остовпілий з переляку Андрій, відвертаючи очі від того страшного виду. Він був дуже вразливий на всякий біль, а на чужий більше, як на свій, і йому здавалося, що кождий удар влучає в нього.

— Аякже, ще чого нестало! — відповів дід, їдячи дальше спокійно. — Не треба. Таже їм то потрібно, трохи розрушатися, розімнятися… на печінки легше. А ще як із себе троха тої поганої крові зцідять, то вже й геть-геть їм полегшає. Дайте лишень спокій, вони так, як ті собаки: погризуться та й полижуться. А якби хто брався їх розборонювати, то я не знати о що заложуся, що вони б оба кинулися на того.

А тим часом борці, запінені, спосочені, стояли наготові і ждали, хто кого перший ударить. Але лиш хвилю ждали, а відтак оба, мов на коменду, кинулися на себе. Бовдур ударив жидка кулаком по руці, і з неї випав хліб, а зате жидок лівою рукою заїхав Бовдурові межи очі. Відтак зчепилися разом, і вже не видно було, хто кого б'є, штовхає, дре, калічить, аж поки оба не попадали на підлогу і, не пускаючи один другого з рук, разом, мов два звірі, не заревіли: "Гвалту! Гвалту! Ратуйте!"

На крик влетів до казні капрал з тріпачкою в руці, а видячи борців покровавлених на землі, кричачих і все ще не перестаючих дертися, обернув тріпачку "старшим кінцем", т[о] є[сть] взяв ремінь у руку, а дерев'яним держаком почав наосліп цідити обох куди попало. Залускала ручка о кістки, загепала о набрескле, напухле тіло, мов о подушку, — а борці ще не пускалися, ще не переставали кричати, мов пацюки, котрим незручний різник лихо встромив ніж у груди. Капрал розлютився й собі

ж і, не кажучи нічого, почав обох частувати кінцями чобіт попід ребра. Аж тим способом йому вдалося розборонити їх. Вони попускали один одного і розпирслися по кутах, але капрал не переставав лущити їх держаком, куди тільки міг засягнути.

— А, драби! А, злодії! А, опришки! — шипів задиханий капрал. — То вам не досить одного лиха, ще битися будете? Пождіть, гадюки, я вас навчу!

— Та то він мене зачепив! — заревів жидок з плачем. — Хотів мені видерти мій хліб! Що я йому винен?

— А ти, пацюку нешкребтаний! — рипів капрал, і знов на Бовдурову спину посипалися держаки, мов град. Бовдур мовчав, зігнувшись в дугу, аж поки капрал не втомився і не перестав бити.

— Га, пожди, навчу я тебе другим хліб відбирати! Мало тобі свого, ненаїде мерзенний? — кричав капрал, ідучи до дверей.

— Мало! — глухо, понуро відповів Бовдур.

— Що, ти ще пащеку рознімаєш? — лютився капрал, замахуючись здалека тріпачкою. — Не будеш мовчати, ти, гною смердячий? Отже, пожди, як тобі сего мало, то й того не будеш видів! Пропосться троха. Не будеш такий скорий до бійки. Навмисне буду просив пана вахмістра, аби тобі завтра нічого не дали! Будеш ти мені свистав, чекай! А ви ту пам'ятайте собі, — обернувся капрал до прочих арештантів, — не дайте йому ніхто й понюхати нічого! Най песя кров знає, як битися! А скоро що почне, зараз мене кличте, я йому зроблю справу!

Понура, важка мовчанка настала в казні по виході капрала. Щось немов усім здавило горло, кусник хліба не йшов нікому в рот. Усі чули, що те, що сталося перед їх очима, надто вже погане і нелюдське.

Тільки Стебельський, сидячи на підлозі на тім самім місці, де звичайно спав, їв спокійно свій хліб, закусував маленькими кусниками ковбаси, а коли настала цілковита глуха тиша в казні, він, обертаючися до Андрія і обводячи рукою кругом по казні сказав:

— Homo homini lupus!

Андрій, блідий, як смерть устав і обернувся до Бовдура, тремтячого, скуленого в куті, закровавленого і синього, як боз, але той вид відобрав йому оп'ять силу, — він не міг і слова промовити, стояв та дивився з виразом глибокого болю на лиці.

— А видиш, треба тобі було того? — відозвався дід Панько, беручися знов до їди.

Бовдур мовчав.

— Бовдуре, — промовив нарешті Андрій, — як ти такий голоден, то було сказати мені, я й так свого хліба не з'їм. Пощо було бійку зачинати, я тобі дам хліба, кілько хочеш…

І він узяв свій хліб, відкроїв з нього невеличкий кусник для себе, а решту подав Бовдурові.

— Не треба мені твого хліба! Жри сам! Дався! — ревнув Бовдур, не підводячи очей догори, і шпурнув поданим хлібом під ліжко. Андрій задеревів зо страху та з дива і, не кажучи й слова, відступився. А Митро поліз під ліжко, підняв хліб, обтер, поцілував і положив перед Андрієм.

— А тобі, тумане, що такого? — сказав грізно дід Панько до Бовдура. — Пощо святим хлібом мечеш? Кольки би тя сперли, ти, відміно якась!

— Вас усіх най зіпруть, — буркнув Бовдур, — усіх! І мене про мене!..

Сказавши те, він ударив кулаком о підлогу, аж луск пішов, а відтак звився в клубáк і ляг на своє місце.

X.

Андрій довго ходив по казні, поки зміг зовсім успокоїтися. А коли вернулися його духові сили, він старався летіти думкою геть-геть з того проклятого місця плачу, недолі та заперечення всякої людської гідності. Він переносився думкою в інші, кращі місця, де молоді чисті серця високо понад усе піднімали хоругов людськості, де виковувалися могучі оружні ряди, що колись — незадовго! — мали стати до боротьби за людськість, за її святі права, за її вічні природні змагання. Він переносився думкою й туди, де билось одиноке жіноче серце, прихильне до нього, може, в тій хвилі заливаючися кров'ю з жалю над його нещастям. І в думці він потішав свою Ганю, скріпляв своїх товаришів, заохочував їх сміло держати вгору піднятий стяг, не спускати його ані на хвилю, бо людськість терпить, вона принижена, придавлена, притоптана в міліонах а міліонах!..

Він думав про своє діло, про свою любов, про своє нещастя. А про Бовдура з його болем і гнівним завзяттям у нього й гадки не було.

Е, голово молода, запалена, самолюбна! В святім своїм запалі ти й не бачиш, які самолюбні всі твої думки, всі твої змагання! Адже ж діло твоє, хоть і йде до всесвітнього братерства і вселюдського щастя, — чи не для того воно тобі таке миле, таке дороге в тій хвилі горя, що воно твоє діло, що в нім сходяться всі твої мислі, бажання, переконання і цілі, що працювати, а навіть терпіти для нього справляє тобі приємність? Адже ж людина, котру ти любиш, хоть і нічим її не в'яжучи, хоть і зрікаючись її посідання, хоть і бажаючи їй щастя з другим, — адже ж тота людина хіба ж не тим тобі так мила, що при ній уплили найщасливіші хвилі твого життя, що її поцілуї й досі горять на твоїм лиці, що дотик її ніжної руки й досі тремтить у твоїх нервах?

Ех, голово молода та самолюбна! Покинула б ти на часок займатися собою, потішати себе! Поглянула б ти довкола себе пильно, уважно, братерським люблячим оком! Може б, ти побачила близ себе нещасливіших від себе! Може б, ти побачила таких, котрим нівідки не сяє промінь потіхи, навіть такої, як тобі! Може б, ти побачила таких, котрі на се дно суспільного гніту не принесли з собою нічого, нічого: ні думки ясної, ні споминок щасливих, ні блискучої, хоть би обманливої надії. Може б, одно твоє слово, щире та привітне, осолодило їм їх долю, втишило в їх серці боротьбу, страшнішу від усього, що ти й подумати можеш, розломило вокруг їх серця грубу льодову кригу, наморожену безконечним невсипущим горем!..

Та ба! Велике горе то вже має до себе, що замикає серця людські, так, як вечірній холод затулює квіти, стягає їх, мов мороз. І з замкнутими серцями, здавленими устами проходять поруч себе нещасні, котрі не раз кількома словами, одним стиском теплої братської руки могли би позбутися половини свого горя, проходять поруч себе — і мовчать... Ех, люди, люди! Не убійники, злодії й переступники, не пануючі й піддані, не кати й катовані, не судді й підсудні, а бідні, прибиті, одурені люди!..

А тим часом Бовдур лежав у своїм гнилім куті, з болючим, гниючим тілом, розбитою душею, без проблиску надії, потіхи, відради, — а в голові його вертілися свої думки, проносилися неясними картинами свої спомини.

Нужда відмалечку, від дитинства... Погорда, штовханці, побої... Насмішки дітей, що сторонили від нього, не приймали до своїх забав... Байстрюк! Знайда! Бовдур!.. Тяжка праця у лихих, чужих людей... Сльота, морози, спрага, втома — все то тільки газді дошкулює, а наймитові ні!.. Наймит залізний, наймит видержить... мусить... за то плату бере!.. Хирляве слабовите, замліле, лихо плачене, лихо зодягане... Без приятеля, без побратима... Ні, був приятель, був побратим — у Бориславі, при корбі найшовся. Щирий приятель, вірний побратим, душа не чоловік. Ха, ха, ха!.. А позавидів, позавидів єдиного

щастя, — відбив дівчину, взяв оженився!.. Якби-то бідному не все вітер у очі віяв, може, бідний і бідним не був!

От в таких уриваних картинах, переплітаних словами, півголосом шептаними, проносилися перед Бовдуровою тямкою його перші молоді літа. Нічого в них не було відрадного, нічого такого, на чім би могла спочити душа, чим би могла порадуватись згадка. Але думка летить дальше, перевертає минуле карту за картою, немов чоловік, що в книжку вложив гроші і квапиться найти їх межи картками.

Що погнало Бовдура до Бориславa? О тім він і згадувати не хоче. Се така думка, що морозом проймає. Але швидко, швидко, здається, буде мусив докладно й тото собі припімнути. Досить — він утік і, втікаючи, ще раз позирнув з горбка на палаючі... але чи вечірнім блиском хати і прокляв їх. І ніколи ні перед ким він не визнав з котрого се села він утік, хоть тому минуло вже п'ять літ. Хто знає, може й сам він уже забув назву села!..

В Бориславі він віджив трохи. Хоть робота погана, та все-таки платили зразу добре і їсти було що, не так, як у службі. Немов голодний вовк, кидався він на їду і їв, їв без тямки, — проїдав усе, що заробив, ходив мало не голий, а їв, щоб хоть раз чути сить у собі. Пити зразу не пив, аж відтак почав, як її нестало. Тоді розпився, здорово розпився!..

В Бориславі, при корбі, Бовдур і стоваришувався перший раз у своїм житті з одним таким же круглим сиротою, як і сам. Щира була людина, і Бовдур через чотири роки жив з ним, як з рідним братом. Вони працювали разом, жили разом і майже ніколи не розставалися. В потребі рятували один другого, не питаючи: а коли віддаси? Хоть, правду кажучи, Бовдур більше брав, ніж давав. Він і тепер, хоть уважає Семена зрадником і фальшивим, все-таки радо згадує ті часи свого товаришування. Гарні були часи, та дідько взяв. А шкода, що не потривали довше!

Аж задля дівчини побратими розсталися. Полюбили оба одну бідну, нужденну робітницю, круглу сироту, як і самі, виросту в погорді та притиску, навиклу до мовчазного послуху, до покірливості безграничної, до відречення від власної волі, від власної думки. Диво сталося тоді з Бовдуром. Його різка, самолюбна, дика, немов кільчаста натура стала ще ріжчою і дикішою при тій тихій, лагідній, послушній і добрій людині. Він любив її, але його любов ще дужче гнула її додолу, ніж дотеперішнє життя. Кілько сварки, кілько побоїв витерпіла вона від нього! Кілько гарячих сліз пролила! Але ніколи Бовдур не почув від неї й слова противного. І то лютило його. Він допікав їй до крайності, щоб збудити в ній відпорну силу, а тим часом її сила — то була податна, мовчуча і слухняна любов... Бо вона, тихе ягня, любила сього звіра! І тота любов додала їй сили зносити всі його, на вид безумні, але випливаючі з його натури примхи, відплачувати пестощами за побої, ніжністю за лайку і прокляття... І як він не прозивав її! І сукою, і жабою, — вона нічому не противилась. Аж вкінці він почув обридження до тої безграничної покори та податливості, і хоть не перестав її любити, але раз у приступі гніву побив і нагнав від себе. Вона пішла — до побратима, побралися швидко — вже й дитинка є...

— І вона, сука, щаслива з ним! — бурчав Бовдур. — Обоє такі... розмазливі! Біс їх бери! Не хочу й згадувати про них!

Кілько раз він уже зарікався, що не буде згадувати про них, а вони самі лізуть на гадку. Бо вони обоє силою контрасту споріднені з його душею, доповнюють її! Бо в його серці під грубою льодовою кригою тліє ще й досі невигасла іскра любові для тих двоїх розмазливих людей.

А відтак усе скінчилося. Все пішло виворотом. Він почав пити. Біс побери! — крепко пив! Бувало, прийде рано з роботи, — він ходив на ніч до ями, — та й просто до шинку. Жиде, давай їсти! Добре. Жиде, давай пити! І п'є, поки в кишені грошей стає, поки може вдержатися на ногах. А як ноги відмовлять служби, паде під лаву і спить аж до вечора, доки знов не збудять на роботу. Се вигідно, не треба хати наймати. Жид

удень не викине з шинку, хоче, щоби й на другий раз прийшов, — ще й жидові пси рот оближуть, чисто!..

Се був єдиний час, в котрий тепер Бовдур вдумувався з якимось п'яним замилуванням. Той час вічного одуру, вічного похмілля, вічного беззв'язного шуму видавався йому єдиним правдиво і всеціло щасливим часом його життя. Нічого йому не хибувало; а впрочім, чорт знає, може, що й хибувало, але він, бігме, ні о чім не знав. Думки ніякої, споминок ніяких, тільки шум, мов млинове колесо в голові гуркотить... Турррррррр! І все: люди, хати, сонце, і небо, і цілий світ кругом, кругом, кругом! Турррррррр!.. А більше нічого, ні на землі, ні в небі, ніде нічого!..

— Ах, ще би раз так, хоть деньок, хоть хвилю, господи! — зітхнув Бовдур. — Забув би чоловік, а то починає оживати все-все, починає рушатись!.. Або коби так: встаю завтра рано, а ту в голові шумить, крутися: турррр!

Перед очима мішаєся, кругом, кругом!.. Виджу, а не пізнаю, чую, а не розумію, жию, а сам о тім не знаю, — і так навіки, назавсігди! Щоби й не пити і вічно п'яному бути! Щоби вже зовсім, зовсім одуріти!..

— А як ні, то що? Нехай ідуть згадки, доки йдуть. Клин клином виб'ємо, — погане ще поганішим! Виходу нема... Та й пощо шукати?.. А ще перед кінцем раз, але... гарррно!.. П'ять-десять, тілько без двох шісток, — бігме, що варто!.. Та й стратити не маю що!..

— А моя молодість?.. — Чорт єї бери! Саме бодаччя, сама кропива! Прокляття на ню!

— А вони обоє?.. — Чорт їх бери! Покинули, зрадили... Ні, не хочу й споминати!..

— Але, може, ще колись було би ліпше?.. — Ні, не надійся. Пуста надія! Прокляття на надію!

— Але він, — може, у него отець, мати?.. — То нехай собі, — у мене їх нема й не було!

— А може... яка?.. — Ігій, я би мав на те зважати? А мені що до того? Най йде за другого!

— А може?.. — Ну, що ще? Нічого більше! Чисто! Кругом, кругом, кругом!.. Ох, як болить, як пече, як щемить! І ту, і ту, і ту, всюди, ціле тіло!..

Вже була глуха ніч, опівніч. Всі арештанти спали, мов попривалювані колодами. Спав і Андрій і не чув тих уриваних бесід, шептаних півголосом, не чув, і не знав тої страшної муки чоловіка, здиченого недолею, а здичінням доведеного до крайньої розпуки. А прецінь хто знає, якби вчув був Андрій ті слова, якби подумав був про сю муку, — може, одне його слово було б могло її втихомирити і спинити її страшні наслідки. Але Андрій за той час спав спокійно коло Митра і в сні обіймав свою й не свою Ганю.

XI.

Знову день, гамір, прокляття й насмішки, брязкання колодки, крики, робота. Знов ходить по казні Андрій, блідий і ослаблений недостачею свіжого повітря, і думає. Але сухий кашель зачинає душити його слабі груди, і мислі зачинають путатися в голові. Він чує страшну втому в тілі, немов воно у нього олов'яне. Ах, спочити, полежати вигідно, супокійно, під небом погідним, на чистім воздусі, в холоді!.. Його любовні сни бліднуть, і дарма він старається викликати їх у своїй уяві з давньою живістю. Навіть лице Гані не хоче вказатись йому, а все тільки перед затуленими очима мигають дикі, почварні лиця, з розчіхраним волоссям, невмиті й грозячі. Він ляг горілиць на ліжко, широко розтворив очі і вдивлювався в стелю, стараючись не думати, не споминати. Але ось стеля оживає, стягається, розширюється, хитається, і звільна на її буро-жовтім тлі виступають крізь сумерк ті самі погані грозячі лиця,

спускаються згори, нахиляються над ним, німі, мов трупи. Він зривається і знов починає ходити.

— І що таке зо мною сталося? — говорив він сам до себе. — Адже я не був склонний до галюцинацій! Відки не раз вони мене переслідують? Чи так швидко грижа під'їла мене? Та я, бачиться, й не гризуся так дуже!.. Ігій, се погано!

А Бовдур у своїм куті також лежить та й думає. От як у нього будуть гроші, то буде штука сховати їх так, щоби не найшли та не відобрали. Але як мають відобрати, коли ніхто не знатиме? Треба буде зробити себе божевільним, або як-будь, що там мені до того! Прийде час, прийде й порада. А тільки сховати добре, ну, то відтак би чоловік ще собі раз позволив, а гарно, так, щоби стало за всі рази! Насамперед хліба, хорошого, білого, — ні, булок, а досить, досить, щоби насититися. Ковбас, м'ясива цілу копицю! А відтак пити, — пива, вина бутельками! А все бутелька на раз, бутелька на раз, щоби в голові вічно шуміло, вічно кружило, щоби нічого, нічого не набилювалось, не думалось, не споминалось! Усе кругом, усе кругом, аж поки, конець не буде, А конець що? Одна хвиля! І зовсім не страшно, коби тільки в голові шуміло та крутилось… А впрочім, побачимо, чи страшно буде, — все одно, раз сука-мати родила!

— Але він, такий молодий, такий добрий!.. — обзивалась несміло якась тиха думка з глибини Бовдурового серця.

— Чорт бери! А я не молодий? — відказала друга думка. — Він був досі щасливий, тілько щастя зазнав щодень, кілько я й за цілий вік не зазнаю! Се не по правді, треба троха помінятися!

— Але, може б, не конче?.. — закидувала знов несміло тиха, глибока думка.

— Або що? Пощо бавитися? — відрізала знов голосна, пануюча думка. — Для нас обох ліпше буде, швидше скінчиться!

— А може, у него отець, мати?.. — Чорт їх побери! Най знають лихо! У мене їх нема й не було, а я ж що, не чоловік?

Але диво! Хоть голосна, пануюча думка так досадно старалась успокоювати Бовдура і утвердити його на повзятій раз стежці, все-таки він чогось дрижав усім тілом, позираючи скоса на Андрія та боязко стискаючи щось у руці, щось, чого й сам боявся, а прецінь стеріг, мов ока в голові.

— Їсти хочеся, — воркотів він, — страх як їсти хочеся! То він, проклятий, своїм хлібом наслав на мене голод! А такий чиниться добрий та лагідний! Ні, небоже, не поможе тобі твоя добрість, не здуриш!..

Двері відчинилися, і до казні встромив голову старий поліціян з добродушним лицем.

— Пане Темера! — промовив він ласкаво.

Темера зіснувся. Йому почулося, що се голос його вітця, такий самий, який він чув ще давно, давно, в дитинстві. Він приступив до дверей і почав глядіти на лице поліціяна, але не міг його пізнати.

— Що, не можете мене пізнати? Ну, певно, де тото, — ви ще маленькі були, як я з Тернополя пішов. А ми з вашим небіжчиком татунем сусіди були і приятелі такі, що боже! Дай єму там, господи, душеньці легко! Але що ж то з вами сталося? Аж єм свої вуха забув, як сказали, що ту Темера сидить з Тернополя! Що, гадаю собі, за Темера? Там усего лиш оден був Темера. Певно, то син єго, абощо! Бідний хлопче! І ту вас межи таку збрідь всадили! Я вже просив пана інспектора, і він обіцяв, що від завтра будете сидіти на стражниці, я ручу за вас.

Темера щирими словами подякував старому, але на Бовдуровім лиці при тих словах мигнуло щось мов тривога, неначе от-от йому вирветься щось із рук, що він уже вважав набезпечно своїм.

— А може, вам треба буде що принести — їсти, пити? — питав далі старий. — Нині капрала нема, замість него я маю ключі, то я вам принесу. Зладьте лишень, я зараз прийду, бо маю ще піти до канцелярії.

Старий запер двері і потюпав до канцелярії. Андрієві стало аж веселіше, аж легше на груді, коли почув ті приязні, щирі слова, коли пізнав, що й тут є добра душа, котра, що може, робить для нього. Ах, як він утішився звісткою, що завтра його переведуть на стражницю з сеї нори! Йому бачилось, що се він завтра вийде зовсім на волю. Світло, воздух, зелень, жива природа, ті щоденні, звичайні дари божі, котрих ціни звичайно чоловік не знає, не боячись їх утратити, — як же ж дорогими, як пожаданими були вони тепер для Андрія!..

— Пане! — перервав його мислі своїм різким голосом Бовдур. — Кажіть принести горівки, кварту цілу, то буде на пару раз.

— А вільно ж тут принести? — спитав Андрій.

— А чому ні! Старий принесе!

Андрій сам не пив горілки, але знав, що для прочих арештантів се буде великий празник, коли зможуть випити по порції. Тож попросив старого, щоби приніс горілки, ковбаси і ще денещо до їди. Старий зразу вагувався, чи приносити цілу кварту, але коли йому Андрій допевнив, що буде бачити на те, щоби пито потрошку, та й що, впрочім, на дев'ять душ кварта горілки і так не значить нічого, старий зважився вволити його волю.

Полудень. Весело гомонячи, засіли арештанти довкола принесеної горілки та їди. Їх очі радувалися тому празникові, якого давно вже й

послухом не чували. Всі дякували Андрієві за його добре серце. Тільки Бовдур, мов колода, сидів у своїм куті, раз у раз пас очима фляшку з горілкою. Аж ось нараз він схопився, вхопив фляшку, обіймив кріпко обома руками, приклав до рота і почав цідити. Всі зразу, зачудувані, позиралися на нього, але згоді кинулися відбирати. Та не швидко їм се вдалося. Майже півфляшки спорожнилося за той час у Бовдурове горло.

— А суха ж би тебе ялиця побила, ти, байстре поганий! — кляв дід Панько. — То не чекаєш своєї черги, але дудлиш наперед усіх, як свиня?..

— А-а! — ревнув відсапуючи Бовдур. — За се біг заплать! Се по-давньому, по-бориславськи! По всіх жилах мов рукою провів, а в голові шумить, бурлить, туррр!..

Він хопив кусень ковбаси, кинув у рот, і, заточуючись, упав назад у свій кут.

Довго ще гомоніли арештанти, частуючись горілкою, довго відказували на поганого Бовдура, але той лежав, немов і не чув їх бесіди. Тільки очима кліпав, позираючи бездушно против себе.

— Ов, десь тут у мене був ніж, — похопився Андрій, мацаючись по кишенях, — та й десь, бачу, чи витрясся, чи що! Не маю чим хліба вкроїти. Воно-то й ніж не мудрий, а все-таки не так шкода, як невигода.

— Шукайте добре, — сказав дід Панько, — ніж не ігла, в казні не сміє пропасти.

Але ножа не було.

— Ну, то крайте ось моїм, а відтак будемо шукати, — сказав Митро. — Може, як єсте спали, та де затрясся крізь дяру до сінника. В нас і таке може бути, адіть, які сінничища дяраві!

— І то правда, — сказав дід Панько, — треба буде відтак пошукати.

Але всі арештанти так загуторилися та забалакалися при їді та горілці, що відтак полягали спати, навіть думкою не ведучи про ніж. Заснув і Бовдур. Тільки Андрій, не пивши горілки, ходив по казні, якийсь аж немов здоровіший за про добру новину, віщуючу завтрашнє увільнення з сеї поганої нори.

— Ех, коби-то швидко й зовсім бути вільним! — прошептав він, зітхаючи. — Почалась би нова робота, нові змагання, і чень би бодай що-то зробилося. Але треба взятися порядно, зв'язатися всім докупи, не тратити на боки ні часу, ні грошей! Треба вчитися, много вчитися, та не тій мертвеччині, котрою забивають голови в гімназіях. Ах, не багато чоловік закоштував правдивої науки, але яким же ж то іншим, свіжим духом віє від неї! Як липне до неї душа! І чому тільки люди опираються їй, згори, з погордою дивляться на єї здобутки? Чи тому, що вона тих здобутків не видає за оконечну, беззглядну правду? Ах, а людям треба ще поваги, котра би згори диктувала: так має бути! Треба ще писанія, котре становило би початок і конець мудрості, поза котрим усе було б або фальшиве, або злишнє!.. Та ні, недовго триватиме панування поваги! З усіх боків устають живі уми і валять, і валять тоту стіну, що тисячі літ заслонювала очі людей. Коби швидше — останній удар! Коби швидше воля, ясна, як день, широка, як світ, знаюча тільки природу і любов братерську!..

— Що наша муравлина праця для такої величезної цілі? Що для неї наші дрібні муки, наше ціле життя? Пилинки супротив гори! Та все-таки гора зложена з пилинок. Та все-таки відрадно, хоть на пилинку причинитися до прискорення великого діла!

— А може, всі ті наші думи, наші змагання, наші бої, — може, все те оп'ять тільки одна велика помилка, яких тисячі прошуміли досі, мов густі вітри, понад чоловіцтвом? Може, праця наша на нінащо не здала? Може, ми будуємо дорогу поза шляхом, кладемо місто на безлюдному острові! Може, найближче покоління піде зовсім не туди, лишить нас на

боці, як пам'ятник безплодних змагань людських до непотрібної цілі? Ах, така думка крає серце, гризе мозок! Та що ж, і вона можлива! І на таку крайність ми мусимо бути готові, і скоро б дорога наша показалася несхідною з природними законами загального розвитку, з вічними людськими змаганнями до добра і загального щастя, — зараз вертати!..

— А поки що треба йти наперед. Коби лиш на волю! Що мож буде зробити, те й зробимо. Щоби тілько по совісті, щиро та розумно, — о проче не дбаймо!..

XII.

Настала ніч. Сплять арештанти, важко дишучи густим затхлим повітрям. Часом сей або той закашляється довгим сухим кашлем, обернеться на другий бік, зітхне глибоко або крикне крізь сон. В казні пітьма густа, бо й надворі хмарно та душно, а здалека, з-над Діла, гуркочуть далекі громи.

Тільки Бовдур не спить. У його душі ще темніше, ніж у казні, тільки що втомлені довгою мукою, заглушені горілкою, не плинуть уже думи, не ворушаться спомини. Він сидить на своїм леговищу і держить у руці Андріїв ніж з довгим огородницьким вістрям. Його пальці час від часу сморять те вістря, немов трібують, чи досить воно остре. Ціле його тіло тремтить якоюсь тривожною дрожжю, обливається холодним потом. Він жде, аж надворі і в казні зовсім утихне, жде глухої півночі.

— Гримить там, — воркоче Бовдур, — при громі твердше спиться. І я би заснув... Ах, коби-то заснути надовго, навіки!.. А хтось ту нині так засне!

Се речення вдарило його своєю несподіваною різкістю, він стрепенувся і замовк.

— Ігій, — почав він знов по хвилі, — що то за чортівська річ — слова! Скажи таке глупе слово, то чоловік увесь зледеніє, немовби не знати що зробив. А гадай без слів, то нічого, можна. До найстрашнішого очі привикають, а вухо, то біда, — зараз бунтує!..

— Але що там, усе байка, коби лиш гроші! А подумаєш, — бігме, які-то люди дурні. От і той… Тілько грошей має, а чи вміє він їх обернути собі на пожиток? Купить дещо і сам того не їсть! Я би не так! Ех, я би ще собі ужив, бодай з кілька день! І ужию, бігме, що ужию! Ану, може би, вже час?..

Він піднявся і почав прислухуватись. Зразу не було нічого чути, а далі на ганку забалакали грубими голосами поліціяни-вартові.

— Ну, і що ж, — говорив один, — не застали вже того бідолахи живого?

— Ні, — акурат як прибігли, то ще був троха теплий. Та де? Горло аж до самої кості перерізане!

— Господи, — бубонів другий, — відай, уже конець світу настає! Такий нарід зробився поганий, так один на другого ворогує, дихати брат брату не дає! Ну, та чи мав же той серце, такого молоденького…

Тут загриміло голосно, і Бовдур не дочув поліціянових слів. Але його зняла тривога. Він скулився в куті і цокотів зубами, немовби поліціяни відгадали його замисли і ось-ось прийдуть в'язати, січи його живцем. Він опустив руки безвладно. Ніж упав на підлогу. Сталевий стукіт переразив його дужче, ніж грім. Він сів у куті, скулився і зажмурив очі, заткав вуха, щоби ніякі внішні вражіння не доходили до нього. Сам не знаючи коли й як, він задрімав на хвилю.

Нараз прохопився і трохи не закричав на все горло. Йому снилося, що він бреде по кровавій річці; але ось через неувагу він надибав на

глибінь і шубовснув у неї. Кров, кипуча, тепла, жива, злорадно плещучись та плюскотячи круг нього, заливає його, закриває все тіло, уста, очі. Він хоче рятуватися, але чує, що кров, мов тягуча смола, обпутала його тіло, скувала йому руки і ноги. Втім він прокинувся.

— Га, що за страшний сон! Аж душно, аж єм зіпрів! Але що сон, пустий вітер!.. Ну, а може би, тепер уже час?..

Він знов устав і довго надслухував. Нічого не чути, крім дихання сплячих. Він схилився і почав по підлозі мацати за ножем. Але нараз, мов опарений підхопив руки догори. Він ухопив був старого жида за горло і почув, як під його пальцями товчеться, мов жива, кров у жилах та бігає голосниця, мов стривожена його дотиком.

— Христос би тя побив, жидюго! — воркнув Бовдур. — І так єм ся псьої пари напудив, немовби-м був рукою хопив гадину. Тьфу на тебе!

І він знов схилився, пошукав і найшов ніж. Відтак стиха, на пальцях почав пробиратися ід ліжкові, де спав Андрій. Він насамперед обмацав його, чи не спить він, обнявшися з Митром, а пізнавши, що ні, сміло взяв Андрія за півперек, підняв догори, мов дитину, і легко, нечутно положив на землі.

— Так, ту ліпше, — буркотів він. — Буде тріпатися, то щоби не побудив других.

Андрій спав твердо. А тільки діткнувши головою мокрої підлоги, стрепенувся і закричав крізь сон:

— Ганю, рятуй!..

Бовдур, думаючи, що він збудився, швидко наляг йому коліном на груди, лівою рукою хопив за горло, а правою черкнув щомоці. Андрій затріпався і крикнув, але неголосно, бо горло було здавлене. Кров

бухнула на Бовдурові руки. Той замахнувся ножем другий раз, чуючи, що Андрій сильно тріпочеться.

— Де гроші? Давай гроші! — шепотів він над Андрієм.

— Ох! — стогнав Андрій. — Гроші… в старості… відобр…

Не докінчив. Вістря ножа в тій хвилі перетяло голосницю, перетяло жили аж до кості. Кров жбухнула сильніше, рухи тіла ставали чимраз слабші, аж зовсім перестали. Андрія Темери не стало… А його думки, його надії, чи й вони пропали разом з ним? Ні! Бо ті думки — то людськість, і він, леліючи їх, був тільки одною маленькою часткою людськості. А людськість тим тільки й жиє, що одні її частки раз у раз гинуть, а замість них нові повстають…

А Бовдур клячів над ним, мов громом прибитий. Гроші відобрано в старості, — значиться, він задармо зарізав Андрія! Немов полуда, спало засліплення з його очей… Що він зробив?.. За що позбавив життя сесю молоду людину? Що за проклятий чар заляг був над ним?.. Він довго туманів над Андрієвим трупом, без думки, без руху, мов і сам труп. Його права рука все ще держала ніж, а ліва, миючись у Андрієвій крові, стискала молоде холодніюче горло…

Нараз чиясь холодна рука діткнула його плеча, і глибокий сонний голос сказав:

— Ти що ту робиш, Бовдуре?

Се був голос Стебельського, котрого збудило стогнання Андрія.

Бовдур нічого не відповів, не дрижав, не боявся, — клячів каменем над трупом Андрія.

— Що робиш тутка? — питав Стебельський, термосячи Бовдура за голе плече. — Чому не спиш?

Здавалося, що слова Стебельського і дотик його холодної руки звільна будили Бовдура з остовпіння. Він ворухнувся, підняв голову, віддихнув важко і сказав лагідним, майже веселим тоном, у котрім і сліду не було недавньої дикої жорстокості:

— Постій, побачиш кумедію.

— Та яку? — питав тихо Стебельський.

— Ну, вже будеш видіти.

Він устав, переступив через трупа, підійшов до дверей і обома руками, мов довбнями, щосили загримав о двері. Гуркотання те, нагле і проразливе, заглушило шум хуртовини надворі. Всі арештанти позривалися на ноги.

— Що ту таке? Що ту таке? — питали всі, стривожені.

— А пан де? Де пан Темера? — питав Митро, не чуючи коло себе Андрія.

Але Бовдур не слухав того гомону, стояв коло дверей і щомоці гримав кулаками.

— Та чи ти сказився, чи що? — кричав дід Панько. — Чого гримаєш? Що то має бути?

— Та якась комедія, — відповів Стебельський, — тілько не знати яка.

З вартівні донісся крик, прокляття. Се капрал збудився, хопив ліхтарню і, як був, у сорочці і штанах, прилетів ід дверям.

— Що ту за сто дідьків гримає? — кричав він. — Гримало би тобі по кишках. Чого хочеш?

— Отвори! — крикнув Бовдур, не перестаючи гримати.

— Та не будеш ти тихо, проклята почеревино! Та же як я отворю, то певно, що недармо!

— Отвори! Чуєш? — не переставав кричати Бовдур і гепнув кулаком у закілковану візитирку так, що вона пирсла аж до напротивної стіни.

— А, ти, злодіяко якийсь! — лютився капрал, поставив ліхтарню на підлогу і взявся розмикати колодку, пінячись зо злості, бо Бовдур за весь той час не переставав гримати. Але скоро тільки капрал відхилив двері і схилився, щоб пошукати ліхтарні, Бовдур розтворив їх цілком і стиснутим п'ястуком щосили зацідив капрала межи очі так, що той перевернувся без пам'яті на сіняний поміст, а лампа випала з його рук, розбилася і згасла.

— Я тобі, псе, казав — отвори! А ти не квапишся! Ну, маєш! — приговорював Бовдур, держачи двері нароствір.

— Гвалту! Рятуйте! Розбій! Гвалту! — зарипотів капрал.

Надбігли поліціяни з ліхтарнями.

— А ти, проклятий Бовдуре, що робиш? — скричали вони, кидаючися до нього.

— Мачку свічу отсему свинтухові! — відповів Бовдур супокійно. — Нехай трохи ліпше квапиться!

Поліціяни, мов звірі, верглися на Бовдура, але той одним скоком сховався до казні. Гурма за ним з ліхтарнями. Але як скоро давно невидане світло впало жовтим пластом насеред казні, всі поліціяни стали мов укопані і йойкнули мимоволі. Насеред казні, підпливаючи кров'ю, лежав труп Андрія, а коло нього, нахилений, клячів Бовдур і мочив руки в його крові.

— Господи, а ту що таке? — вирвалося всім з грудей.

— То я, то я таке зробив, — говорив стиха Бовдур. — Не вірите? Ось ніж, адіть, його власний!..

— І пощо ж ти, нелюде, позбавив його життя? — запитав дід Панько. Але Бовдур не відповідав на те питання, немов або не чув, або не розумів його. Він клячів над трупом і вдивлювався в його бліде, ще й по смерті хороше лице. І дивна зміна робилася з Бовдуром. Його власні риси, бачилось, м'якли, лагідніли… З очей щез гнилий блиск світячого порохна… Понурі гнівні складини на чолі вирівнювались… Здавалося, немов наново людський дух вступає в те тіло, що досі було мешканням якогось біса, якоїсь дикої, звірячої душі. І нараз сльози градом покотилися з Бовдурових очей… Він лицем припав до кровавого Андрійового лиця і важко-важко заридав.

— Братчику мій! Що я зробив з тобою! За що я тебе віку збавив? Свята, ясна душечко, прости мені, нелюдові! Що я зробив, що я зробив! Господи, що я зробив!..

Хвилю ще стояли арештанти і поліціяни, мов причаровані, над тою потрясаючою картиною і слухали Бовдурового голосіння. Але згоді схаменулися.

— Збирайся, паничу! — сказали до нього. — Тобі вже не ту місце. Час перенестися на нове помешкання. Не час тепер плакати!

Бовдур підвів очі і гнівно болісно поглянув на них.

— Прокляття на вас, посіпаки! — сказав він. — Адіть! — і він приложив руку до зіваючої рани Андрія, переділюючи її долонею впівперек на дві половині, — адіть, отсе моя половина, а отсе ваша половина! Се моя, а то ваша! Не бійтеся, тутка я спокутую за обі, але там є ще бог, справедливий, то він буде вмів розпізнати, котра моя половина, а котра ваша!..

Брязнули залізні пута, і Бовдур дався в них замкнути без супротивлення. А тим часом арештанти хрестилися та говорили молитви над трупом, тільки Митро плакав у кутику. Стебельський сидів на своїм місці, мовчав-мовчав, а далі мов не своїм голосом обізвався.

— Quidnam, domine? Diem supremum obiisti?

Не чуючи на те питання відповіді, він обернувся до Бовдура і, показуючи на нього рукою, сказав:

— Pereat homo, crescat humanitas!

Але, не можучи на лицях окружаючих дослідити ні похвали, ні догани своїй мудрості, він обернувся лицем до стіни і ляг спати.

Коломия, 17—20 червня 1880.

———————————

* А пан... розуміє по-латині?

— Розумію.

— І по-німецькому?

— Розумію (лат.).

— І ви... ви знаєте всесвітню історію Гінделі, — її в мене відібрали, — три томи: давня історія, середньовічна історія та... історія нових часів (нім). — Ред.

* А які школи пан закінчив? (лат.) — Ред.

* Отже, вищу філософію! (лат.) — Ред.

* Ні, моя люба, ми обоє_будемо бідні (нім.). — Ред.

* Людина людині — вовк (лат.) — Ред.

* Що ж це, пане? Чи закінчив ти останній день? (лат.) — Ред.

* Хай пропадає людина, хай росте людяність! (лат.) — Ред.